

T.C.

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**EN'AM VE BAKARA SURELERİ ÖZELİNDE
KUR'AN'DA MEKKÎ-MEDENÎ BÜTÜNLÜĞÜ**

Yüksek Lisans Tezi

Mustafa Sait KAPLAN

Danışman:

Yrd. Doç. Dr. Recep DEMİR

Samsun, 2017

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

EN'AM VE BAKARA SURELERİ ÖZELİNDE
KUR'AN'DA MEKKÎ-MEDENÎ BÜTÜNLÜĞÜ

Yüksek Lisans Tezi

Mustafa Sait KAPLAN

Danışman:

Yrd. Doç. Dr. Recep DEMİR

Samsun, 2017

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

22 / 05 / 2017

Mustafa Sait KAPLAN

TEZ KABUL VE ONAYI

Mustafa Sait Kaplan tarafından hazırlanan *En 'am ve Bakara Sureleri Özelinde Kur'an'da Mekkî-Medenî Bütünlüğü* başlıklı bu çalışma, 22/05/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan : Prof. Dr. Mehmet OKUYAN

Üye : Yrd. Doç. Dr. Recep DEMİR

Üye : Yrd. Doç. Dr. Faruk ÖZDEMİR

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

22/05/2017

Prof. Dr. Bozkurt KOÇ

Enstitü Müdürü

ÖZET

EN'AM VE BAKARA SURELERİ ÖZELİNDE KUR'AN'DA MEKKÎ-MEDENÎ BÜTÜNLÜĞÜ

Mustafa Sait KAPLAN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Mayıs/2017

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Recep DEMİR

Kur'ân-ı Kerîm'in ortak mesaj içeren ayetleri belirli bir konu başlığı altında yer almaz. Bilakis bu ayetler, farklı yerlerde birbirinden uzak şekilde bulunur. Dolayısıyla Kur'ân'ı doğru bir şekilde anlama dağınık halde bulunan bu ayetleri bütüncül bir şekilde incelemeye bağlıdır. İşte biz bunu başarma adına geliş zamanları farklı olan ancak ortak mesaj içeren ayetleri inceledik. Bir yüksek lisans çalışmasının sınırlarını korumak adına En'am ve Bakara sureleri özelinde çalıştık. Çalışmamızın sonunda ulaştığımız sonuç iman, ibadet ve muamelat alanlarında Mekke ve Medine'de gelen ayetler zaman, mekan ve muhataplar değişmesine rağmen bütünlük oluşturmaktadır. Bu ayetleri kesin çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün görünmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Bütünlük, En'am, Bakara, Sure

ABSTRACT

MACCAN AND MADINAN INTEGRITY IN THE QUR'AN SPECIFIC TO CHAPTER AL-BAQARA AND AL-AN'AM

Mustafa Sait KAPLAN

Ondokuz Mayıs University, Institute of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences, Master of Arts, May/2017

Supervisor: Assist. Prof. Recep DEMİR

Verses of the Qur'an which are containing common message don't take part under a certain subject in the Qur'an. Rather than the verses of the Qur'an, take different place in the Qur'an. Therefore, to understand the Qur'an in a correct way depends on analysis these verses which are spread in the Qur'an a holistic way. In this study we examined verses which are contain common message but with different time. To protect scope of master thesis we studied on chapter al-Baqara and al-An'am in the Qur'an. End of the study we reached there is integrity between verses which are belong to time of Macca and Madina, despite the change of time, place and addressees in areas of faith, worship and treatment. It does not seem possible to separate these verses from each other with certain lines.

Key Words: Integrity, al-Baqara, al-An'am, Chapter

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm'in ortak mesaj taşıyan ayetleri mushafın farklı yerlerinde muhtelif konuları işleyen ayetlerle bir arada bulunmaktadır. Bu durum lokal anlam çıkarma anlayışından beslenen kişileri ya da grupları tatmin etmekle birlikte çoğu zaman asıl anlamın kavranmasının önüne geçmektedir. İşte bu yüzden İslam dininin doğru şekilde bir bütün olarak anlaşılması için Kur'ân'ın bütüncül olarak okunması gerekmektedir.

Bu noktadan hareketle biz, En'am ve Bakara sureleri özelinde Kur'ân'da Mekkî-Medenî bütünlüğü olarak isimlendirdiğimiz bu tez çalışmamızı üç temel bölümden oluşturduk. Üç temel bölüme geçmeden önce giriş kısmında konunun önemini ve gerekçesini sunduk. Daha sonra birinci bölümde Mekkî ve Medenî isimlendirmelerine kaynaklık eden tarihî ortamı dinî, ekonomik, sosyal yönleriyle ortaya koyduk. Kur'ân'ın vahyedildiği ortam başlığını verdiğimiz bu bölümde Mekke ve Medine devirleri vasatının ilahi kitaba nasıl yansıdığını ele aldık.

Asıl konuya geçmeden önce yine bir girizgâh olarak düşündüğümüz ikinci bölümde ise Kur'ân'daki bütün Mekkî ve Medenî surelerin müşterek olan şekil ve muhteva özelliklerine özetle değindik. Tez çalışmamız her ne kadar En'am ve Bakara sureleri özelinde yoğunlaşsa da bütünlük kavramının manasını kazanabilmesi için bu bölüme yer verdik.

Çalışmamızın esas kısmı olan üçüncü bölümü üç alt başlığa ayırdık. Bu alt başlıkları iman esasları, ibadet ve muamelat olarak belirledik. En'am ve Bakara surelerinden ortak mesaj içeren, bütünlük oluşturan ve böylece birbirini tamamlayıcı ayetleri ilgili başlıkların altına yerleştirdik. Tespit ettiğimiz bu ayetlerle ilgili klasik ve modern tefsirlere, bilimsel makalelere, ilmî kriterlerle yazılmış kitaplara müracaat ettik.

Son olarak, tezimizin ahiret hayatı ile ilgili bölümlerini yazarken eserlerinden müstefid olduğum hocam Prof. Dr. Mehmet Okuyan Bey'e teşekkür ederim. Yine zihindeki düşünce planından bu aşamaya kadar gelen süreçte öneri, tavsiye ve tenkidleriyle çalışmamızı yönlendiren danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Recep Demir Bey'e şükranlarımı sunarım.

Ayrıca ortaokul döneminden bu güne kadar eğitim hayatımda katkıları bulunan özellikle lisede Arapça'yı bana sevdiren hocam Yrd. Doç. Dr. Mustafa Kara Bey'e hürmetlerimi sunarım.

Bu mütevazî çalışmanın tefsir ilim deryasında bir katre olabilmesi dileğiyle... Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Mustafa Sait KAPLAN

Mayıs/2017

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	3
3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi	4

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'IN VAHYEDİLDİĞİ ORTAM

1.1. Mekke Dönemi	7
1.2. Medine Dönemi	9

İKİNCİ BÖLÜM

MEKKÎ VE MEDENÎ SURELERİN ÖZELLİKLERİ

2.1. Ayet ve Sure Tertibi	13
2.1.1. Ayetlerin ve Surelerin Tertibinin Tevkifiîliği	13
2.1.2. Ayetlerin ve Surelerin Tertibinin İctihadîliği	14
2.2. Mekkî ve Medenî Surelerin Özellikleri	15
2.2.1. Mekkî Sureler	16
2.2.1.1. Şekil/Form Yönüyle	16
2.2.1.1.1. Ayetlerin Kısa Olması	16
2.2.1.1.2. Ayetlerde “Kella” Lafzı Bulunması	17
2.2.1.1.3. Yemin İfadelerinin Kullanılması	17
2.2.1.2. İçerik Yönüyle	17
2.2.1.2.1. İnanç ve İman Konularına Yer Vermesi	17
2.2.1.2.2. Müşriklerin Davranışlarına Değınmesi	18
2.2.2. Medenî Sureler	18
2.2.2.1. Şekil/Form Yönüyle	18
2.2.2.1.1. Ayetlerin Uzun Olması	18
2.2.2.1.2. Ayetlerde “Yâ Eyyuhellezîne Âmenû” İbaresinin Bulunması	18
2.2.2.2. İçerik Yönüyle	19

2.2.2.2.1. İbadet ve Muâmelât Konularına Yer Vermesi	19
2.2.2.2.2. Peygamberi Niteleyen Kelimelerin Farklılaşması.....	19

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EN'AM VE BAKARA SURELERİ ÖZELİNDE MEKKÎ-MEDENÎ BÜTÜNLÜĞÜ

3.1. İman Esasları	21
3.1.1. Uluhiyet.....	21
3.1.1.1. Allah'ın Birliği	21
3.1.1.2. Allah Çocuk Edinmemiştir	24
3.1.2. Nübüvvet	27
3.1.2.1. Peygamberlerin Gönderilmesi	27
3.1.2.2. Hz. İbrahim.....	30
3.1.2.3. Hz. Süleyman	36
3.1.3. Sem'iyât.....	38
3.1.3.1. Ölümden Sonra Diriltirme (El-Ba's)	39
3.1.3.2. Haşr	42
3.1.3.3. Cennette ve Cehennemde Bulunmanın Süresi.....	45
3.2. İbadet.....	49
3.2.1. Namaz.....	49
3.2.2. Zekat.....	53
3.2.3. İbadeti Allah'a Has Kılmak.....	56
3.3. Muâmelât.....	59
3.3.1. Şahitlik.....	59
3.3.2. Yetimlerle Olan İlişkiler.....	63
3.3.3. Ana-Baba Hakları.....	66
3.3.4. Domuz Etinin Haram Kılınışı.....	70
3.3.5. Allah'tan Başkası Adına Kesilen Hayvanların Etleri	75
SONUÇ	79
KAYNAKÇA.....	85
ÖZGEÇMİŞ.....	90

KISALTMALAR

b.	: Bin (Oğlu)
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ty.	: Tarih yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

İslam inancına göre Kur'ân-ı Kerîm; bütün insanlığa gönderilmiş, kendisiyle dünya ve ahiret saadeti kazanılması hedeflenmiş ilahi bir kitaptır. Kur'ân-ı Kerîm'in müteâl (aşkın) bir varlık orijinli olması onu diğer kitaplardan farklı/ayrıcalıklı kılmaktadır. Söz gelimi yüce Allah'ın keliması sırasıyla Allah, aracı melek (Cebrail), peygamber ve insan yoluyla kitaba dönüşmektedir.¹ İşte bu zincirin son halkasında bulunan insanlar, ilk başta yer alan Allah'ın hitabını anlamak/anlamlandırmak için tarih boyunca farklı metotlarla incelemeler yapmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'i anlama faaliyetlerinden birisi, onu sureler üzerinden tetkik etmektir. Sözcük anlamı olarak yüksek makam, üstün derece, şan, şeref² manalarına gelen sure, bir tefsir terimi olarak âyetlerden meydana gelen başı ve sonu belli olan müstakil Kur'ân bölümü demektir.³

Müfessirler, sureleri bir yöntem olarak Mekkî ve Medenî şeklinde ele alırlar. Bu ikili taksimde mekân ve zaman tercihi ile hareket eden âlimler vardır. Âlimlerin bir kısmına göre bir surenin Mekkî olabilmesi için Mekke topraklarında inmesi, Medenî olabilmesi için de Medine topraklarında inmesi gerekir. Diğer âlimler ise zaman olarak hicreti esas almakla birlikte hicretten önce nâzil olan sureleri Mekkî, hicretten sonra nâzil olanları Medenî kabul etmektedir. Genel olarak benimsenen görüş de zamanı kıstas alan âlimlerin görüşüdür.⁴

Mekkî ve Medenî nitelemesi en azından, peyderpey nazil olan ayetleri sınıflandırmada ve doğru anlamada önemli bir yere haizdir.⁵ Örneğin Allah Teâlâ bazı

¹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015, s. 47.

² Mustafa İbrahim vd., *el-Mu'cem 'ul Vesût*, Diyarbakır: el-Mektebetü'l-İslamiyye, (Ty.), s. 462.

³ Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, C I, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012, s. 186.

⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s. 59.

⁵ Halis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, İstanbul: Şûle Yayınları, 2011, s. 25.

hükümlere ulaşmada tedrici/aşamalı bir yöntemi benimsemiştir. Önce gelen ayetlerde hükmün ruhsat boyutu ön plana çıkarken, sonra nâzil olan ayetlerde hükmün kesin olarak yasaklanması gündeme gelebilir.⁶ İşte doğru bir anlamının yakalanabilmesi için ayetlerin bütünlük içerisinde okunması gerekmektedir.

Kur'ân'da bütünlük kavramı erken dönemlerden itibaren kendisine yer bulan bir konudur. Meselenin dayandığı yer, dilin en küçük yapısı harften başlayarak sözcük, cümle ve pasajlar arasındaki ıstılahi tabirle tenasüb mevzusudur. Kur'ân'ın inkarcılara yönelik meydan okuma dürtüsünden hareket eden ilk dönem alimleri ve tarihsel süreçte günümüze kadar diğer ulema dil yönünden telif ettikleri tefsirlerinde tenasüb konusuna değinmektedir.⁷

Ebû Âmir el-Kufî (103/721), Mücahid b. Cebr el-Mekkî (103/721), İkrime Ebû Abdillâh el-Haşîmî (107/725), Ebû Bekr el-Asam (236/859), Ebû Müslim Ahmed b. Bahr el-İsfehânî (322/933), Kadî Abdulcebbar b. Ahmed (415/1024) tenasüb konusuna yer veren ilk dönemlere ait isimlerdendir.⁸

Yukarıda zikredilen alimlerle birlikte giderek kendisine taraftar toplayan tenasüb konusuna tefsir alanında önemli bir yere haiz olan Zemahşerî (538/1144) *el-Keşşaf* adlı tefsirinde yer verir. Böylece dirayet tefsirlerinde de kendine yer bulan mevzu Fahrreddin Râzî (766/1365) ile iyice belirgin bir tefsir nosyonu haline gelir.⁹

Bu mülâhazalardan hareketle tefsir ilim geleneğinde kendine has bir mevkiisi olan tenasüb konusu da referans alınarak tezde Kur'ân sureleri arasında bir bütünlük olup olmadığı incelenmeye çalışılacaktır. Yine bir kriter olarak konu Mekkî ve Medenî sureler çerçevesinde ele alınacak, bir yüksek lisans tezi sınırlarını korumak adına En'am ve Bakara özelinde yoğunlaşılacaktır.

⁶ İçkinin tedricen yasaklanma süreci örnek olarak verilebilir.

i- Hurma ağaçlarının meyvalarından ve üzümlerden de içki ve güzel rızık elde edersiniz. (en-Nahl 16/67.)

ii- Sana içki ve kumar hakkında soruyorlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için birtakım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür. (el-Bakara 2/219.)

iii- Ey iman edenler! Siz sarhoşken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın. (en-Nisa 4/43.)

iv- Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir. Bunlardan uzak durun ki, kurtuluşa eresiniz. (el-Maide 5/90.)

⁷ Bilal Gökkır, *Meryem Suresi Tefsiri Metin ve Yorum İncelemesi*, Ankara: Fecr Yayınları, 2012, s. 11.

⁸ Gökkır, *Meryem Suresi Tefsiri Metin ve Yorum İncelemesi*, s. 14.

⁹ Gökkır, *Meryem Suresi Tefsiri Metin ve Yorum İncelemesi*, s. 15.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Kur'ân-ı Kerîm yapısı itibariyle insanların telif ettiği kitaplardan çeşitli yönlerle ayrılmaktadır. Örneğin aynı mevzuyu işleyen ayetler ortak bir konu başlığı altında toplanmamış, onlar Hz. Peygamberin direktifleri doğrultusunda tevkifi bir biçimde ayrı ayrı yerlere konulmuştur. Bu yüzden birbirinden ayrı olan ayetleri bir arada düşünmek ana mesajı yakalama adına İslam âlimleri için temel gaye olmuştur.

Endülüslü alim Şatıbî (790/1388) İslam dininin delilleri bölümünde bu konuya yer verir. Ona göre Mekke ve Medine döneminde inen ve ortak mesajı paylaşan Kur'ân cümleleri bütünlük içinde okunursa bir mütemmimlik ilişkisinin olduğu tespit edilir. Bunun en bariz örneği de En'am ve Bakara surelerindeki ayetlerdir.¹⁰

En'am suresi Mekke devrinin sonlarına doğru nâzil olmuştur. Bu sure ile tevhid inancının etrafında konumlanan her türlü konuya yer verilip müşriklere delillerle meydan okunduktan sonra adeta bir dönemin perdeleri kapanmıştır.¹¹ Bakara suresi ise Medine devrinin ilk yıllarında inmeye başlamıştır. Tamamlanması yaklaşık dokuz-on sene sürdüğü için dönemin çok sayıda karakteristik özelliği bu sureye yansımıştır.¹²

Tezde En'am ve Bakara sureleri özelinde hareket edilerek Mekkî ve Medenî bütünlüğü ortaya konmaya çalışılacaktır. İki suredeki ortak konular temel başlıklar altında toplanıp başlıklar örneklerle desteklenecektir.

Öte yandan Kur'ân'daki surelerin hangisinin Mekkî hangisinin Medenî olduğu hakkında Hz. Peygamberden bir rivayet gelmemiştir. Onunla yaşayan sahabe ise vahyin inişine bizzat şahid olduğu için sureleri böyle bir tasnife tabi tutmaya ihtiyaç duymamıştır. Allah resulünün ve sahabe neslinin irtihali ile birlikte gelişen süreçte Müslümanlar kelimullahı daha iyi anlayabilmek için sureler hakkında bazı sınıflandırmalarda bulunmuştur.

Hız. Peygamberin yapmadığı ondan zaman olarak sonra gelen tâbilerinin izlediği bu yol her şeyden önce bir gâyeye mâtuftur. Bu gâye, Kur'ân'ın kendi

¹⁰ Ebû İshak eş-Şâtıbi, *el-Muvâfakât*, Mehmet Erdoğan (çev.), İstanbul: İz Yayınları, 1993, s. 392.

¹¹ Emin Işık, "En'am Suresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XI, 1995, s. 169.

¹² Emin Işık, "Bakara Suresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IV, 1991, s. 526.

içerisinde bir bütünlüğe ve fikrî insicâma sahip olduğu kabulünden hareket ederek Kur'ân'ın anlaşılması için yöntem üretme çabasıdır.

Yukarıda mezkur olan çabaya mütevâzi bir katkıda bulunmak maksadıyla Kur'ân'ın aralarında zaman farkı bulunan ayetleri arasındaki bütünlüğü En'am ve Bakara sureleriyle ihtisâr ederek ortaya koymak önem arz etmektedir.

3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Mekkî-Medenî sureler, bütünlük, tenasüb vb. gibi konularda ülkemizde ve yurt dışında çeşitli akademik çalışmalar yapılmıştır. Ancak bildiğimiz kadarıyla konunun bizim çalıştığımız yönünü ele alan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır.

Hadiye Ünsal, “Erken Dönem Mekkî Surelerin Muhteva Tahlili” adlı doktora tezinde ilk olarak âyetlerin nüzûl tarihinden ve siyer kaynaklarından yoğun şekilde istifade edilmek suretiyle lafız ve manaların ötesinde bir anlama faaliyeti yürütmüştür. Bunu başarabilmek için metinden biraz uzaklaşıp olan biteni anlamak için o güne gitme yolunu benimsemiştir. İlk dönem Müslümanları ve müşrikler arasında cerayan eden olaylar bu tarihi bilgiler ve ilimler sayesinde anlaşılıp genel çerçeve ortaya konduktan sonra Kur'ân metnine tekrar dönerek metni elde edilen bu bilgi mihverinde değerlendirmiştir.¹³

Mustafa Ünver, “Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi” başlıklı doktora tezinde öncelikle Mekkî-Medenî ilminin ortaya çıkışını tartışmış akabinde konu ile ilgili tanımlara yer vermiştir. Tefsir usûlü kitaplarında ele alınan bu tanımları aktardıktan sonra kendisi yeni bir tanım girişimi denemesinde bulunmuştur. Mekkî ve Medenî sureleri tanıma yollarını ortaya koyup dönemin genel özelliklerini de yeni bir bölümde aktararak çalışmasını sonlandırmıştır.¹⁴

Esra Gözeler, “Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'ân'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım” isimli doktora tezinin ilk kısımlarında Kur'ân'da kronolojik sıraları gözetilmeden tertip edilen âyetlerin zaman çizelgesi üzerinde konumlandırılmalarının sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için Müslüman âlimler tarafından ortaya konulan Mekkî-Medenî sure tasniflerine ve yine bu konu ile ilgili

¹³ Detaylı bilgi için bkz: Hadiye Ünsal, Erken Dönem Mekkî Surelerin Tahlili, Ankara Okulu Yayınları.

¹⁴ Detaylı bilgi için bkz: Mustafa Ünver, Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

müsteşriklerin çalışmalarına değinmektedir. Müteâkip bölümlerde ise hicri I-IV arası nâzil olan ayetleri kurgusal bir anlayışla ardıllık sıralamasına koymuştur.¹⁵

Yurt dışında yapılan çalışmalara gelince Muhammed Abdullah Draz, “En-Nebe’ül Azim” adlı eserinde Bakara suresi özelinde Kur’ân’ın fikri ve lafzi insicamını, mucizliğini ele almıştır.¹⁶

Bizim tezimiz ise Kur’ân’da Mekkî-Medenî bütünlüğünü araştırma bağlamında En’am ve Bakara surelerinin incelenmesi ve konuyla ilgili birkaç tâli meselenin ele alınmasından müteşekkildir. Bu doğrultuda hâliyle ilk ve asıl kaynağımız Kur’ân’dır. Kur’ân’ın kendi iç yapısı ve metin dinamiği öncelik vereceğimiz unsurlardır.

Özelde çalışacağımız En’am ve Bakara sureleri âyetlerinin ilk dönem tefsirlerinden başlayarak günümüze kadar gelen süreçte diğer tefsir müktesebatında hangi yönleriyle tedkik ve tahlil edildiği incelenecektir. Ayrıca bu iki surede değinilen çeşitli konular ile alakalı ilmî kriterlerle yazılmış ve fikri taassuplardan uzak makaleler değerlendirilecektir. Son olarak bazı ansiklopedi maddeleri çalışmamızın diğer verilerini oluşturacaktır.

¹⁵ Detaylı bilgi için bkz: Esra Gözeler, Kur’ân Ayetlerinin Tarihlendirilmesi, Kuramer Yayınları.

¹⁶ Detaylı bilgi için bkz: Muhammed Abdullah Draz, en-Nebe’ül Azim, Dâru Taybe, Riyad.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'IN VAHYEDİLDİĞİ ORTAM

Kur'ân-ı Kerîm'in bazı ayetleri ilahi kelamın Arapça ile nazil olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷ Bu vurgular ayet lafızlarının literal yönünü ortaya koyduğu gibi nassların arka planında yer alan ve Arapça konuşan o günün Arap toplumuna da işaret etmektedir.

Endülüs bölgesinin önemli alimlerinden Şâtîbî, Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasında büyük bir yeri olan *el-Muvafakat* adlı eserinde şunları kaydetmektedir. “Dinin anlaşılmasında; dilleriyle Kur'ân'ın nazil olduğu ümmi Arap toplumunun ma'hudunun (örfünün/arka planının) gözetilmesi vazgeçilmez bir gerekliliktir.”¹⁸

Şâtîbî'nin bu önemli tespitinin yanında, Kur'ân-ı Kerîm'in yirmi üç senelik bir süreç içinde münecemen indirilmesinden dolayı zaman zaman muhataplarının değiştiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Söz gelimi Kur'ân'ın sıklıkla hitap ettiği Yahudi ve Hıristiyan toplumun arka plan bilgisi de dikkate alınmalıdır.

Bugün bilimsel olarak geline nokta çeşitli ilim dalları sayesinde tezimizde müstakil bir bölüm olarak ayırdığımız bu konu için ciltler dolusu kitap yazılabilir veya onlarca akademik çalışma yapılabilir. Ancak burada hedeflenen Hz. Muhammed'in peygamberlik görevinde ve şer'i olmayan diğer alanlarda göstermiş olduğu başarıyı iyice anlamlandırabilmek için oldukça önemli olan arka plana mahdud bir seviyede dikkat çekmektir.

Bu değerlendirmelerin ardından yirmi üç senelik nüzul döneminin yaklaşık on üç yılını teşkil eden ve Mekke surelere izlerini yansıtan Mekke dönemi vahiy ortamına geçmek istiyoruz.

¹⁷ Fussilet 41/3, er-Ra'd 13/37, Yusuf 12/2.

¹⁸ Hikmet Zeyveli, *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, M. Mahfuz Söylemez (ed.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 121.

1.1. Mekke Dönemi

Yedinci yüzyıl Arap yarımadasını iyi bilmek ayetleri bir bütünlük içerisinde okumaya katkı sağlamaktadır. Nitekim son dönem İslam düşünürlerinden Fazlur Rahman, Kur'ân'ın oluştuğu ortamı İslam gelmeden önceki zaman diliminden başlatarak ele almaktadır. Buna göre yedinci asır Arabistan'ı birbiriyle kanlı bıçaklı olan Bizans ve Sasani devletleri arasında yer almaktaydı. Ayrıca Arabistan'ın güney kesiminde (Yemen), Hristiyan ve Yahudiler'den müteşekkil bir nüfus ikamet etmekteydi.¹⁹

Arabistan'ın bu geniş coğrafyasında güneyde Yemen kuzeyde Necd bölgeleri arasında yer alan Mekke, dinamik yapısıyla ön plana çıkmaktaydı. Gerek Kabe gerekse de ekonomik pazar ortamı şehri cazibe merkezi haline getirmekteydi. Şehirde ticaret için bulunan Yahudi tacirler istisna edilirse Mekke toplumu Arap, putperest, müşrik bir demografik yapıdan oluşmaktaydı.

Hız. İbrahim ve oğlu Hız. İsmail'in Kabe'yi yeniden inşa etmeleriyle birlikte tevhid inancının hakim olduğu Mekke'yi putperestlik zamanla etkisi altına aldı. İslam dininin ortaya çıkışına kadar putperestliğe, animist²⁰ ve naturalist zihin yapıları da eşlik etti. Şöyle ki o dönemin Arapları atalarından miras aldıkları ve hiçbir surette sorgulamadıkları animist bir formu benimsedi. Ayrıca onların bir kısmı da sadece gözleriyle gördükleri fiziksel şeylere itimat etti.²¹

İslam dininin gelmesiyle birlikte Mekke şehrinin putperest ileri gelenleri ilk başlarda Hız. Muhammed'e ciddi anlamda bir tepki göstermedi. Ne zaman ki Allah'a eş/denk kabul ettikleri putlara yönelik eleştirel ve tahkir edici ayetler nazil olmaya başlayınca itirazları açıkça ortaya çıktı.²² Müşrik önderlerinin davete muhalefet sebeplerinin başında dini kaygılar gelir. Çünkü Mekke müşrikleri atalarından

¹⁹ Adil Çiftçi, *Fazlur Rahman ile İslam'ı Yeniden Düşünmek*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 180.

²⁰ Animizm/Canlılık veya totemizm her şeyin arkasında (doğa olayları, eşya, olağanüstü hayvanlar) bir ruh görme ve onları kutsal sayma inancıdır. İlkel insanlarda daha çok görülmüştür. Doğadaki bütün varlıkların ruh sahibi olduğu inancı tarihin her döneminde kendine taraftar bulmuştur. (Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Osman Akınhay, Derya Kömürcü (çev.), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999, ss. 762-763.) Öte yandan bu inanç Araplar için düşünüldüğünde tevhid inancının yozlaştırılmasında bir sebep olduğu görülmektedir. Çünkü çeşitli nedenlerden dolayı bazı kimselerin şahsiyetleri yüceltilir ve onlara mitolojik bir kimlik atfedilir. Böylece aslında bilinenin aksine putların fiziksel yapısına değil temsil ettiği güce, simgeye değer verilir.

²¹ M. Zeki Duman, *Kur'an'ın Penceresinden Mekke ve Vahyin Mekke Dönemi*, Mesut Okumuş (ed.), Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 39.

²² Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (I)*, İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2011, s. 159.

kendilerine intikal eden, çok değer verdikleri inanç ve gelenekleri mutlak doğrular kabul edip hiçbir şekilde bunları terk etmek istemiyorlardı.²³

Diğer yandan toplumsal ve ahlakî arka planın bize gösterdiği bilgilere dayanarak şu tespitlerin yapılması mümkündür: Menfî anlamda kabile dayanışması ve sırf muayyen bir kabileye mensup olma özelliğinden hareket edilerek sahip olunduğu düşünülen sınırsız keyfi bireycilik o dönemde oldukça yaygındı. Bir yoruma göre çöl ortamının getirdiği koşullar bunu gerektirdi ve çöl şartları kabileler arasındaki olumsuz yöndeki dayanışmayı artırdı. Ancak bize göre bunun da ötesinde cemiyetin kanayan bir yarası olan kan davaları kabile dayanışmasında kilit rol oynadı.²⁴

Kabilecilik ile iltisaklı bir diğer özellik de kabilelere müntesip bireylerin bu tüzel yapılara duydukları derin saygı ve buraları toplum itibarında sürekli yüceltme arzusudur. Zira Araplar için söz konusu edilen başta cömertlik olmak üzere diğer ahlaki erdemler hep bu noktayla bağlantılıdır. Şöyle ki çadırın önünde bulunan kül yığınının çokluğu o kabilenin cömertliğine ve kereminin fazlalığına işaret ederdi. Diğer yandan kız çocuklarına ve kadınlara yapılan kötü muameleler de yine kişiye kişinin de ötesinde bağlı bulunulan kabileye kötü bir laf getirtmeme yönünde alınan tedbirlerin bir tezahürüydü.²⁵

Mekke dönemi başlığı altında verdiğimiz bu özet bilgiler kuruluşundan itibaren Mekke şehrinin tarihî serüveninin ve miladî 610 yılında gelen ilk vahiy ile başlayan, 622 yılında Medine'ye hicret ile son bulan bir dönemin aynasıdır. Buradan hareketle ileride yoğun bir şekilde değineceğimiz En'am suresini bu bilgiler nazarında okumanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bundan sonra Bakara'yı daha net anlayabilmek için gerekli olduğunu düşündüğümüz Medine dönemi vahiy ortamına geçmek istiyoruz.

²³ Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (I)*, s.160. Ayrıca o dönemin Mekke şehrinde yaşayan insanlar genel olarak şirk inancı şemsiyesi altında birleşseler de bu inancın farklı versiyonlarına (dehrîlik, gök cisimlerine tapma, şeytana ve cinlere tapma) ait izlere rastlamak mümkündür. Aslında bütün bunlar o dönemin dini yargıları hakkında kesin ifadelerle konuşmanın zorluğunu göstermektedir.

²⁴ W. Montgomery Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, Süleyman Kalkan (çev.), İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016, ss. 42-43.

²⁵ Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, s. 50.

1.2. Medine Dönemi

Yaklaşık on üç yıl süren Mekke döneminde Müslümanlar, müşriklere karşı hatırı sayılır bir üstünlük kuramadı. Bunun da ötesinde müşrikler, Müslümanlar'a sistemli bir tecrit politikası uygulayarak onları ambargo altına aldı. Dinî, ekonomik ve sosyal alanlarda büyük bir eziyet gören ilk Müslümanlar kalıcı olarak ikamet edebilecekleri ve inandıkları dini daha kolay yaşayabilecekleri, yayabilecekleri bir mekan arayışına girdi.²⁶

Uygun mekan bulma arayışlarının bir tezâhürü olarak tebliğ faaliyetlerini sadece Mekkeli müşriklerle sınırlı tutmayan Hz. Peygamber, risalet çağrısını muhtelif vesilelerle dışarıdan Mekke'ye gelen diğer kabile mensuplarına da ilettili. Arabistan'ın önemli merkezlerinden biri olan Medine'den gelen Evs ve Hazreçliler bu çağrıya olumlu yanıt verdi. Onlar, Müslümanlar'ın Medine'ye geldikleri takdirde can, mal ve din güvenliklerinin kendilerinin uhdesi altında olduğunu garanti etti. Müslümanlar böylece tebliğin yaklaşık on yılına müsâyeret edecek Medine dönemine bir nevi ilk adımlarını atmış oldu.²⁷

İslam dininin gelişme serüveninde en ciddi kırılma noktalarından biri kabul edilen hicret ise Mekke'den Medine'ye geçişte atılan gerçek adım sayılır. Müslümanlar'ın doğdukları, iâşelerini kazandıkları, hayat mücadelelerini sürdürdükleri Mekke'yi arkalarında bırakarak hicret vesilesiyle sığındıkları Medine, vahiy ortamı bakımından ciddi çizgilerle Mekke döneminden ayrılır. Yeni dönemde Müslümanlar'ın karşısında Mekke'deki müşrik Araplar'dan farklı olarak Yahudiler, Hristiyanlar ve daha sonra teşekkül edecek münafıklar zümresi yer alır.²⁸

Medine şehrinin İslam dinine ev sahipliği yapmadan önceki durumuna gelince şunları söylemek mümkündür: Hz. Peygamberin ve arkadaşlarının Medine'ye yaptıkları hicretten önce şehirde çok ciddi nizâlar ve savaşlar yaşandı. Bu savaşlara iştirak edenlerin sayısı ve savaşlardaki şiddetin dozu günden güne arttı. Başlangıçta sadece bireyler arasında cereyan eden şiddet sarmalı zamanla kadınları, çocukları, hayvanları ve ekili arazileri de içine aldı. Kuşkusuz mezkûr elim hadiselerin perde

²⁶ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, s. 117.

²⁷ Muhammed el-Hudârî, *Nûru'l-Yakîn fî Sireti Seyyidi'l-Mürselîn*, Mehmet Seri Doğru (çev.), İstanbul: Nida Yayıncılık, 2010, ss. 113-117.

²⁸ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 131.

arkasındaki sâikler için çok sayıda madde sayılsa da kanaâtimizce asıl etken şehirdeki nüfus artışının beraberinde getirdiği daha fazla arazi ihtiyacının doğmasıdır. Çünkü ekonomisi tarıma dayanan Medine’de toprakların işletilmesi, geliştirilmesi ve paylaşılması her daim bir anlaşmazlık konusu olmuştur.²⁹

Hız. Muhammed Medine’deki bütün etnik ve dini unsurlar arasında iç barışı sağlayıp Müslümanlar’ı da kardeş ilan ederek şehirde devletleşme yolunda ilk adımı attığında münafıklar denilen grup ortaya çıkmaya başladı. Çünkü böyle bir girişim daha önce kargaşa ve kaosu hakim olduğu şehirdeki bazı insanların çıkarlarına ters düştü. Şöyle ki yıllarca yaşanan düzensizlikten sıkılan Medineli yerli Araplar’ın Abdullah b. Übey b. Selül liderliğinde birleşme planları bozuldu. Öte yandan büyük çoğunluğunu Medineli yerli Araplar’ın oluşturduğu münafıkların içinde zamanla Yahudi ve bedevi münafıklar da yer aldı.³⁰

Yahudiler’in küçük bir kısmı Müslümanlığı şeklen benimseyip münafıklar içinde yer alsalar da asıl ve önemli gövde dinleri üzerinde sabit kaldı. Risalet çağrısını kabullenmeye yanaşmadı. Üstüne üstlük onlar, bir amaca mebni olmayan sorularıyla Hız. Peygamberi insanlar önünde zor durumda bırakmaya çalıştı. Davet tekliflerinin ve Yahudiler’in faaliyetlerinin mücadelesi zamanla Medine’de bir münakaşa ve polemik ortamı doğurdu. Yaşanan bu ortam hicretten sonra dokuz ay kadar silahlı bir çatışmaya dönüşmese de, Yahudiler’in taşkınlıkları ve anlaşmalara sadık kalmamaları sebebiyle onların sürgünü ile neticelendi.³¹

Yahudiler’in sürgünü Medine şehrindeki Müslüman-Yahudi mücadelesinde bir bakıma atılan daha barışçı bir adımdır. Şöyle ki gerçekleşen bazı olumsuz olayların ardından onlarla fiili mücadeleye girilmiş birkaç önemli Yahudi şahsiyet Müslümanlar’dan oluşturulan küçük grupların suikastleri ile saf dışı edilmiştir. Diğer yandan Yahudiler’i Müslümanlar’a karşı takındıkları bu tutuma getiren şeyler kısmen dinî kısmen de siyasîdir. Dinî gerekçe Yahudiler’in dogma inançlarının vahiyle pasifize edilmesi olarak açıklanabilirken siyasi gerekçe ise onların Medine’de

²⁹ W. Montgomery Watt, *Hız. Muhammed Medine’de*, Süleyman Kalkan (çev.), İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016, s. 189.

³⁰ İbrahim Canan, “Hız. Peygamberin Münafıklara Karşı Takip Ettiği Siyaset”, *Diyanet Dergisi*, 16/4, (Temmuz-Ağustos 1977), s. 242.

³¹ Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur’an’a ve Tefsire Ne Oldu?*, İstanbul: Klâsik Yayınları, 2013, ss. 182-183.

sağlamış oldukları üstün güç olma şansını Hz. Muhammed yüzünden kaybetme ile yüz yüze kalmalarıdır.³²

Medine dönemi başlığı altında verdiğimiz bu özet bilgiler Medine'nin Müslümanlar'ın hicretinden önceki durumuna ve hicretten sonra yaşananlara dinî, sosyal, siyasî ve ekonomik açıdan ışık tutmaktadır. Üçüncü bölümde ele alacağımız Bakara suresi ayetlerinin bu bilgiler referans alınarak okunduğu takdirde daha iyi anlaşılacağı kanaâtindeyiz. Yeni bölümde ise Mekkî ve Medenî surelerin şekil ve içerik özelliklerini ele alacağız.

³² Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?*, ss. 184-187.

İKİNCİ BÖLÜM

MEKKÎ VE MEDENÎ SURELERİN ÖZELLİKLERİ

Çalışmamızın birinci bölümünde Mekke ve Medine dönemlerinin vahiy ortamları, karakteristik özellikleri işlendikten sonra bu bölümde de asıl mevzuya hazırlık mahiyetinde bir konu ele alınacaktır. Bu konu, başta En'am ve Bakara olmak üzere Mekkî-Medenî surelerin/ayetlerin şekil ve içerik yönünden kısaca incelenmesinden ibaret olacaktır. Çünkü bir surenin veya herhangi bir Kur'an cümlesinin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu hususunda fikir yürütemeyen bir araştırmacının temel şablonlar olarak belirlenmiş maddelerden çıkarım yapması genellikle onun işini kolaylaştıracaktır.

Mekkî ve Medenî surelerin özelliklerine değinmeden önce ele alınmasını elzem olarak gördüğümüz bir konu da ayetlerin tertibinin tevkifi mi (Allah tarafından belirlenen, beşeri akıl yürütmeye yer olmayan) yoksa içtihadî mi (akıl yürütmeye açık, öncüllerle kıyas kurmaya imkan tanıyan) olduğu mevzusudur. Bu konu ile ilgili olarak ulûmü'l-Kur'an literatüründe çokça tartışma yapılır ve genel olarak ayetlerin tertibinin tevkifiliği benimsenir.³³ Öte yandan surelerin tertibinin de nüzûl kronolojisinden farklı olarak bugün elimizde bulunan şekliyle tevkifi olduğu kabul edilir. Ancak sayıları çok fazla olmasa da bazı alimler hem ayetlerin hem de surelerin tertibinin içtihadî olduğunu belirtir.

Ayet ve sure tertibinin tevkifi-içtihadî oluşu ayrımında muayyen bir tarafa kanalize olmanın, belirli bir görüşün bazı eksik noktalarını göz ardı ederek onu her yönüyle kabullenmenin tezimizin temel ilgisini oluşturduğunu düşünmüyoruz. Kanaatimizce bu tezin mihveri olan Mekkî-Medenî bütünlüğünü araştırmada şöyle bir yöntem dikkate alınmalıdır. Eğer ayetlerin tertibi tevkifi ise yüce Allah'ın Hz. Peygamberi yönlendirmesiyle ortaya çıkan bu durumun bütünlüğü çok iyi derecede

³³ Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, ss. 184-185; Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: Müessesetü'r Risâle Nâşirûn, 2015, s. 134; Muhammed Abdülazîm Zerkânî, *Menâhilu'l İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: Daru'l Kütübü'l İlmiyye, 2013, ss. 192-194.

sağladığı ve bunun da Kur'ân'ın ilahî yönünü pekiştirdiği tebârüz eder. Diğer yandan ayetlerin tertibi tevkiî değil de içtihadî ise o zaman sahabenin o dönemde böyle bir kronolojik algı ve bakış açısıyla oluşturduğu bu tertibin bütünlüğü yakalama noktasındaki isabeti ortaya çıkar.

Yukarıda konunun çerçevesi genel olarak çizildikten sonra deskriptif (betimleyici) bir yöntemle mevzu ele almak istiyoruz.

2.1. Ayet ve Sure Tertibi

İslam halifelerinin üçüncüsü Hz. Osman tarafından hazırlatılan resmî mushaftaki ayetlerin ve surelerin sıralanışı Hz. Peygamberin vahiy aldığı kronolojik tertip ile uyuşmamaktadır. Halifenin belirlemiş olduğu heyetin gerçekleştirdiği bir ameliye sonrasında ortaya çıkan bu aslî Kur'ân nüshasındaki tertip az da olsa o dönemde ancak daha çok sonraki dönemlerde insanların zihinlerini meşgul etmiştir. Zihinlerdeki soru işaretlerini izâle etmek amacıyla bütün Müslümanlar'ın ortak kabulü ile benimsenen bu imam nüshanın tertibi hakkında iki görüş ortaya çıkmıştır: Birinci yaklaşım olan tertibin tevkiîliği görüşünün ardında başta Buhârî ve Ahmed b. Hanbel olmak üzere çeşitli muhaddislerin kitaplarında konuyla ilgili yer verdikleri hadisler bulunmaktadır. Fakat Buhârî'nin tefsîr, isti'zân ve fezâilü'l-Kur'ân başlıkları altında naklettiği hadisler daha meşhur olmuştur. Öte yandan yine aynı hadis kitaplarında tersten bir okuma ile okunduğunda ikinci yaklaşım olan tertibin içtihadîliğine yorumlanabilecek hadislerin olduğu görülmektedir.

2.1.1. Ayetlerin ve Surelerin Tertibinin Tevkiîliği

Bu görüşte olanların sahip olduğu en önemli argüman Hz. Osman tarafından hazırlatılan aslî Kur'ân nüshasının tertibinin Cebrail'in öğretisi ile belirlendiğine işaret eden rivayetlerdir. Söz konusu rivayetler arza adlı ıstılahî bir mevzu etrafında konumlanmaktadır. Arza kelimesi a-r-d fiilinin masdarı olup sunmak, arz etmek anlamlarına gelir.³⁴ Buna göre Hz. Peygamberin vefatına kadar geçen sürede her yıl bir kez olmak üzere -son yıl hariç- bazen Cebrail'in bazen de Hz. Peygamberin o ana kadar gelen vahyin güncel halini birbirlerine sunmalarını ifade eder.³⁵ Bazen de

³⁴ Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdul kâdir er-Râzî, *Muhtârü's Sîhâh*, Beyrut: Darû'l Marife, 2010, s. 377.

³⁵ “Aslında burada dikkat edilmesi gereken husus arzanın sadece Hz. Peygamberle Cebrail arasında değil aştahın da iştirak ettiğı toplu bir mukâbele tarzında cereyan ettiğı anlaşılmaktadır.” (Muhsin

rivayetlerde muâraza ibaresi geçer ki bu da işteşlik formu olan karşılıklı bir eylem yapmaya delalet eder.³⁶

Arza ile ilgili olarak hadis kaynaklarında geçen rivayetlere gelince Abdullah b. Abbas şöyle bir rivayette bulunmuştur: Hz. Peygamber insanlara iyilikte en cömert kişiydi. En cömert olduğu zaman da ramazan ayıydı. Çünkü ramazan ayı sona erinceye kadar her gece Cebrail Hz. Peygamberle buluşurdu ve Hz. Peygamber Cebrail'e Kur'ân'ı arz ederdi.³⁷ Hz. Fatıma'dan ise şu şekilde bir rivayet gelmiştir: Hz. Peygamber gizli bir şekilde bana şöyle dedi: Cebrail her sene bir kez Kur'ân'ı benimle muâraza (mukâbele) ederdi, bu sene bunu iki kez yaptı. Öyle zannediyorum ki ecelim yaklaştı.³⁸

2.1.2. Ayetlerin ve Surelerin Tertibinin İctihadîliği

Konuyla ilgili olarak hadis kitaplarında yer alan rivayetlerin tenkid süzgecinden geçirilmesiyle ulaşılan sonuçlar maddeler halinde şöyle sıralanabilir:³⁹

- Surelerin başlangıç kısımlarında yer alan besmele bu konuda sunulabilecek en güçlü delildir. Eğer ayetlerin tertibi tevkîfî olsaydı fukâha bismelenin her surenin ilk ayeti olup olmadığına fikri ayrılığa düşmezdi.
- Hz. Ömer'in Tevbe suresinin bulunamayan son iki ayeti hakkında "Eğer bir ayet daha olsaydı üçünü bir sure yapardım." şeklinde bir ifade kullanması da güçlü bir delildir. Şayet Hz. Ömer ayetlerin ve surelerin tevkîfîliği görüşüne kâni olsaydı böyle bir şey söylemezdi.
- Buhari'de yer alan Hz. Aişe ile Iraklı bir adamın diyalogu da güçlü bir kanıttır. Rivayete göre Iraklı bir adam elindeki tertipsiz mushafı Hz. Aişe'nin şahsi mushafına göre düzenlemek istemekte, Hz. Aişe de buna gerek olmadığına dair adamı ikna etmeye çalışmaktadır.

Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014, s. 21.)

³⁶ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 21.

³⁷ Buhârî, "Fedâil'ül Kur'an", 7.

³⁸ Buhârî, "İsti'zân", 43.

³⁹ Ahmet Keleş, "Kur'ân'ın Cem'i ve Tertibi Kur'ân Ayetlerinin Tevkîfîliği Konusundaki Buhârî Hadislerine ve Kur'an İlimlerindeki Rivayetlere Eleştirel Bir Yaklaşım", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 14/1, 1977, ss. 107-112.

Yusuf b. Mahek'ten şöyle bir rivayet gelmiştir: Ben mü'minlerin annesi Aişe'nin (Allah ondan razı olsun!) yanındayken Iraklı bir adam çıkageldi ve "Hangi kefen daha iyidir?" dedi. Hz. Aişe de "Tüh sana! (Öldükten sonra) bunun ne önemi var?" dedi. Bunun üzerine adam "Ey mü'minlerin annesi bana kendi mushafını göster." dedi. Hz. Aişe "Niçin?" diye sordu ve adam cevap verdi: "Kur'an'ı senin mushafına göre te'lif etmeyi istiyorum çünkü Kur'an te'lifsiz bir şekilde okunuyor." Buna mukabil Hz. Aişe dedi ki: Hangi ayeti/sureyi önce okumanın (sıralamayı dikkate almadan okumanın) sana ne zararı var.⁴⁰

Bazı önemli sahabilerin kendilerine ait şahsi mushaflarının olması ve bunların tertibinin ufak farklılıklarla da olsa birbirinden ayrılması içtihadîliğe çıkan bir argümandır.⁴¹

2.2. Mekkî ve Medenî Surelerin Özellikleri

Kur'an'daki surelerin hangisinin Mekkî hangisinin Medenî olduğu hakkında Hz. Peygamberden bir rivayet gelmemiştir. Onunla yaşayan sahabe ise vahyin inişine bizzat şahid olduğu için sureleri böyle bir tasnife tabi tutmaya ihtiyaç duymamıştır. Allah resulünün ve sahabe neslinin irtihali ile birlikte gelişen süreçte Müslümanlar Kur'an-ı Kerim'i daha iyi anlayabilmek için sureler hakkında bazı sınıflandırmalarda bulunmuştur.

Temelde Mekkî ve Medenî olmak üzere ikiye ayrılan sureler bazı ilave konularla dört başlık altında taksim edilir.⁴²

- I. Bir surenin tamamı Mekkî ayetlerden oluşur. Mesela el-Müddessir suresinin bütün ayetleri Mekkî'dir. O halde sure Mekkî'dir.
- II. Bir surenin tamamı Medenî ayetlerden oluşur. Örneğin en-Nûr suresinin baştan sona Medenî ayetlerden oluştuğu yönünde görüş birliği vardır. Dolayısıyla sure Medenî'dir.
- III. Bir surenin ayetlerinin çoğu Mekkî olabilir. Örnek olarak en-Nahl suresinin son üç ayeti istisna edilirse geri kalanları Mekkî'dir. Sonuç itibarıyla sure Mekkî kabul edilir.

⁴⁰ Buhârî, "Fedâil'ül Kur'an", 6.

⁴¹ Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, Ankara: Otto Yayınları, 2015, ss. 60-61.

⁴² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 62.

IV. Bir surenin ayetlerinin çoğu Medenî olabilir. Mesela Muhammed suresinin on üçüncü ayeti⁴³ hariç tamamı Medenî'dir. Bu ayet hicrete hazırlık aşamasında Medine'ye yola çıkmadan önce Mekke'de nazil olmuştur. Netice olarak sure Medenî kabul edilir.⁴⁴

2.2.1. Mekkî Sureler

Mekkî surelerde yer alan ayetlerin bazı özelliklerinden hareket edilerek çeşitli çıkarımlar yapmak mümkündür. Bu sayede herhangi bir sure çıkarım yapılan ortak özelliklere arz edildiğinde onun Mekkî olduğunun belirlenmesi kolaydır. Mekkî surelerin ortak özellikleri şekil/form ve muhteva/içerik yönüyle ikiye ayrılmaktadır.

2.2.1.1. Şekil/Form Yönüyle

Mekkî surelerin ayetleri şekil/form yönünden genellikle şu karakteristik özelliklere sahiptir:

2.2.1.1.1. Ayetlerin Kısa Olması

Mekkî surelerde yer alan ayetler çoğunlukla kısa cümleler şeklindedir. Mekke dönemindeki muhataplar İslam dinine inanmakta direten müşrikler olduğu için bu ayetlerde vurucu ifadelerle onları etkileme yolu benimsenmektedir. Çünkü şirk ve küfür inancı ile meşgul olan zihinleri ve vicdanları öncelikle uyandırmak gerekir. Dolayısıyla Mekkî surelerde fikhî hüküm bildiren, olayları tafsilatlı bir şekilde anlatan ifadelerin gelmesi mukteza-i hale uygun görünmemektedir.⁴⁵

Diğer yandan Mekkî ayetlerin kısa olmasının Kur'ân-ı Kerîm'deki yansımalarına gelince bunu surelerdeki ayet sayıları üzerinde müşâhede etmek mümkündür. Örneğin başında Medenî el-Mücâdele suresi yer alan ve tamamen Medenî ayetlerden oluşan yirmi sekizinci cüz, yüz otuz yedi ayeti muhtevi iken; Mekkî el-Mülk suresi ile başlayan ve bütünüyle Mekkî olan yirmi dokuzuncu cüz, dört yüz otuz bir ayeti içerir.

⁴³ “[Ey Peygamber! “Ana yurdumdan ayrı düştüm.” diye üzülme!] Zira geçmişte nice beldeler vardı ki o beldelerin halkları seni yurdundan çıkaran bu müşriklerden daha güçlüydüler. Ama biz onların hepsini helak ettik. Onlara yardım eden kimse de olmadı.” Muhammed 47/13.

⁴⁴ Mustafa Ünver, “Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998), s. 303.

⁴⁵ Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi*, ss. 305-306.

2.2.1.1.2. Ayetlerde “Kella” Lafzı Bulunması

Kur’ân’da “kella” lafzının geçtiği bütün sureler Mekkî’dir. Bu kelime red, inkar ve tehdit bağlamında on beş surede, otuz üç yerde yer alır. Şöyle ki İslam’a davetin ilk muhatapları olan Mekkeli müşriklerin dikbaşı, kibirli ve inatçı üsluplarına karşı bu ifade ile bir üst perdeden onlara karşılık verilir.⁴⁶

2.2.1.1.3. Yemin İfadelerinin Kullanılması

Yemin, Araplar’ın hem yazı dilinde hem de günlük konuşma dilinde sık sık başvurdukları bir ifade tarzıdır. Türkçe’ye anlam kaymasına uğrayarak geçen bu sözcük yerine Arapça’da “kasem” kelimesi kullanılır. Kasem ifadeleri yazı dilinde çoğunlukla ciddilik, ağırbaşlılık gerektiren durumlar için tercih edilir. Öte yandan kasem harflerinden ya da fiillerinden sonra kullanılan kelimeler bu üslubu kullanan nezdinde değer verilen, kıymet atfedilen şeylerdir ki Kur’ân’daki el-Âdiyât, el-Burûc, el-Leyl, eş-Şems gibi surelerden bunun çıkarımı yapılabilir.⁴⁷

Mekkî surelerin yukarıdaki şekil/form özelliklerine ilave olarak bu surelerdeki ayet fasılalarının tekrarı, secde ifadeleri, huruf-u mukattaalar gibi diğer bazı özellikleri de saymak mümkündür.

2.2.1.2. İçerik Yönüyle

Mekkî surelerin içerikleri bazı temel karakteristik özellikleriyle ön plana çıkar. Bunlar şöyle açıklanabilir:

2.2.1.2.1. İnanç ve İman Konularına Yer Vermesi

Mekkî sureler ilk muhatapları olan müşrikleri öncelikle Allah’ın varlığını ve birliğini kabul etmeye çağırır. Onun hakkında gönüllere, zihinlere yerleşmiş yanlış itikadleri yok etmeye çalışır. Ardından Allah’ın mesajını getiren peygamberi ve daha önceki peygamberleri ayırım gözetmeksizin benimsemeye davet eder. Bununla birlikte ölümden sonra diriltilmeye ve ahiret hayatının gerçekleşeceğine yönelik uyarıları kimi zaman müjde kimi zaman da azap motifleriyle mukârenet halinde sunar.⁴⁸

⁴⁶ Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi*, s. 310.

⁴⁷ Celal Kırca, “Aksâmü’l Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, II, 1989, s. 290.

⁴⁸ Hasan Yılmaz, *Kur’ân ve Muhtevası (Tematik ve Sistematik Bir İnceleme)*, Ankara: Fecr Yayınları, 2008, ss. 96-98.

2.2.1.2.2. Müşriklerin Davranışlarına Değınmesi

Mekke’de hakim unsur yerli Arap müşrikler olduğu için Mekkî ayetler, onların yanlış uygulamalarını ıslaha çalışır. Toplumu kasıp kavuran, son derece yaygınlaştığı için ayağa düşen ve insanların doğruluğunu yanlışlığını hiç sorgulamadıkları eylemleri sert bir şekilde eleştirir. Söz gelimi yoksul, çaresiz ve kimsesiz insanlara yönelik kötü muameleler, kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesi, insan hayatının haksız bir şekilde sona erdirilmesi gibi olumsuz davranışlar Mekkî surelerde kınanır.⁴⁹

Öte yandan sabrın vurgulanması, diğer peygamberlerin kıssalarının anlatılması gibi diğer başlıklar da Mekkî surelerin içerik özelliklerine dahil edilebilir.

2.2.2. Medenî Sureler

Medenî sureleri de şekil ve içerik özellikleriyle tahlil ederek aşağıdaki sonuçlara ulaşmak mümkündür:

2.2.2.1. Şekil/Form Yönüyle

Medenî surelerin ayetleri şekil yönünden genellikle şu karakteristik özelliklere sahiptir:

2.2.2.1.1. Ayetlerin Uzun Olması

Mekke’de kısa ayetlerle zihinleri ve gönülleri uyandırılarak Müslüman olan insanlar kendileri için yeni bir ortam olan Medine’ye geçince Medenî surelerdeki ayetler yeni çevrenin gerektirdiği şartlardan dolayı uzun cümleler haline dönüştü. Çünkü bu ortamda artık daveti kabul etmiş bir kitle yer alıyordu. Bundan ötürü iman çağrısını benimsemiş insanların ihtiyaçlarına cevap verecek, onların dimağlarındaki soru işaretlerini giderecek uzun, tafsilatlı cümleler gerekiyordu. Öte yandan iletilmek istenen mesaj aceleyle getirilmeden, ağır ağır takdim ediliyordu ve bu yapılırken tekrar, seci, kâfiye gibi herhangi bir edebî ya da sanatsal ifade kaygısı gözetilmiyordu.⁵⁰

2.2.2.1.2. Ayetlerde “Yâ Eyyuhellezîne Âmenû” İbaresinin Bulunması

Yüzde yüz geçerli olmamakla birlikte “yâ eyyuhellezîne âmenû” ibaresinin geçtiği sureler Medenî’dir.⁵¹

⁴⁹ Yılmaz, *Kur’an ve Muhtevası (Tematik ve Sistematik Bir İnceleme)*, s. 99.

⁵⁰ Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekki-Medeni İlmi*, ss. 321-322.

⁵¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 61.

2.2.2.2. İçerik Yönüyle

Medenî ayetlerin içerikleri de bazı temel karakteristik özellikleriyle ön plana çıkar. Bunlar şöyle açıklanabilir:

2.2.2.2.1. İbadet ve Muâmelât Konularına Yer Vermesi

İslam'ın temel ibadetlerinden oruç, zekat ve hac ayrıca bazı ibadetleri yerine getirmenin şartı olan abdest Medine'de farz kılınmıştır. Bununla birlikte muâmelât alanında alışveriş, nikah ve miras işlemlerinin ilkeleri yine Medine'de düzenlenmiştir. Dolayısıyla yukarıda değinilen konularla ilgili nâzil olan ayetler Medenî'dir.

2.2.2.2.2. Peygamberi Niteleyen Kelimelerin Farklılaşması

Mekkî ayetlerde Hz. Peygamber ümmî, beşîr, racül kelimeleriyle; Medenî ayetlerde ise resul, üsve, mübeşşir gibi sözcüklerle nitelenir. Mekke'deki görevini tamamlayan Hz. Muhammed'e resul sıfatı üzerinden inananlardan tam bir teslimiyet ve itaat beklenir. Ayrıca Hz. Peygambere sözleriyle ve davranışlarıyla Müslümanlar için örneklik görevi yüklenir.⁵²

Tezimizin konusunu oluşturan Mekkî ve Medenî kavramlarını daha iyi anlayabilmek için ikinci bölümde bu kavramların şekil ve içerik özelliklerine değindik. Değinilen özelliklerin En'am ve Bakara surelerini anlamaya büyük oranda katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Şüphesiz ki çıkarımı yapılan bu şablon özelliklerin çoğu zaman vakıya mutabık olduğunu ama bazen istisnâî durumların da mevcudiyetini göz ardı etmemek gerekir. Birinci ve ikinci bölümlerle birlikte tezle alakalı tâli konuları bitirdikten sonra yeni bölümde tezimizin asıl konusunu ele alacağız.

⁵² Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2013, s. 293.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EN'AM ve BAKARA SURELERİ ÖZELİNDE

MEKKÎ-MEDENÎ BÜTÜNLÜĞÜ

En'am suresi, konuları genel olarak akide ve iman ilkeleri ekseninde dönen uzun Mekkî surelerden birisidir. Akide ve iman ilkelerine dair ihtiva ettiği konular üç başlık altında toplanabilir.

- i. Uluhiyet
- ii. Vahiy ve risalet
- iii. Ba's ve hesap günü

Diğer yandan bu surede İslam'a davetin esasları hakkında yoğun bir şekilde bahsedildiği görülür. Bu yapılırken muhataplara karşı ikna edici, susturucu deliller sıkça kullanılır. Çünkü En'am suresi müşrik bir kavim olan Mekke topluluğuna inmiştir. Dikkat çekici bir özellik de surede öne çıkan iki edebî üslup şeklidir.⁵³

- I. Takrîr Üslubu: Allah'ın varlığı, birliği, kudreti hakkındaki deliller itiraza mahal vermeyecek şekilde savunulur. Örnek olarak “O, sizi çamurdan yaratandır.” ve “O, göklerin ve yerin sahibidir.” gibi ayetler verilebilir.
- II. Telkîn Üslubu: Soru-cevap şeklinde delil getirme, telkin etme metodudur. Allah Teâlâ tarafından muhataplara soru sorulur ama cevap soru soran tarafından verilir. Mesela “Göklerde ve yerde olanlar kimindir?” kabilinden ayetler serdedilebilir.

Bakara suresi ise ortak kabul ile Kur'an'ın en uzun suresidir. Medenî bir sure olup diğer Medenî sureler gibi çoğu zaman şariat yönü ağır basan ayetleri içerir.

⁵³ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, C I, Beyrut: Dâru'l Fikr, 2001, s. 348.

Medine’de giderek ictimâî bir yapıya dönüşen Müslümanlar’ın en çok ihtiyaç duydukları hukukî, siyasal ve sosyal konuları ele alır.⁵⁴

En’am ve Bakara sureleri yukarıda değinilen temel özellikleriyle temâyüz etmekle birlikte iman, ibadet, muamelat gibi alanlarda çok sayıda ortak konuyu bütünlük halinde işler. Bu yüzden biz, üçüncü bölümde En’am ve Bakara sureleri özelinde hareket ederek Mekkî ve Medenî bütünlüğünü ortaya koymaya çalışacağız. İki suredeki ortak konuları üç temel başlıkta toplayıp başlıkları örneklerle destekleyeceğiz.

3.1. İman Esasları

İslam dini literatüründe usul-i selase diye adlandırılan ulûhiyet, nübüvvet ve semiyât konuları En’am ve Bakara surelerinde bütünlük içerisinde işlenir.

3.1.1. Uluhiyet

Bu iki surede Mekke ve Medine dönemlerindeki muhatapların Allah hakkındaki yanlış algılarına cevap verilir. Yanlış algılara verilen cevapları şu başlıklar altında zikretmek mümkündür:

3.1.1.1. Allah’ın Birliği

En’am suresinde Allah’ın birliği ile ilgili tespit ettiğimiz ayetler şunlardır:

*Halbuki Allah göklerde ve yerde ibadete layık yegane ilahtır/tanrıdır. O, sizin içinizi dışınızı, hem içinizde saklı tuttuklarınızı hem de açığa vurduklarınızı bilir. Yine O, ne yapacağınızı da bilir.*⁵⁵

*İşte rabbiniz Allah budur! O’ndan başka gerçek ilah/tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O’dur. Öyleyse yalnız O’na kulluk/ibadet edin, yalnız O’nu ilah/tanrı bilin. Her şeyi gören, gözetten O’dur.*⁵⁶

*[Ey Peygamber!] Rabbin tarafından sana vahyedinlere uy. O’ndan başka gerçek ilah/tanrı yoktur. O müşriklerin eza ve cefalarına aldırma.*⁵⁷

⁵⁴ es-Sâbûnî, *Safvetü ’t-Tefâsîr*, C I, s. 23.

⁵⁵ el-En’am 6/3.

⁵⁶ el-En’am 6/102.

⁵⁷ el-En’am 6/106.

Bakara suresinde ise tek ilahlığa vurgu yapıldığını şu şekilde görmekteyiz:

*[Bilin ki] sizin ilahınız/tanrınız bir tek ilahtır/tanrıdır ve O'ndan başka gerçek ilah/tanrı yoktur. O'nun rahmeti sonsuz, merhameti sınırsızdır.*⁵⁸

Yukarıda En'am ve Bakara'dan verilen ayetlerde muhatapların Allah hakkındaki yanlış itikadlerine karşı Allah'ın yegane ilah olmasının gerekçelerini bir bütünlük halinde görmek mümkündür. En'am suresinden verilen ilk ayette dikkat çeken husus göklerin ve yerin insanlara örnek olarak verilmesidir. Allah Teâlâ en çok bilinen şeyler olması hasebiyle gökleri ve yeri örnek vermiştir. Bunlardan hareketle dikkati sadece kendi ilahlığına çekmiştir.⁵⁹ Çünkü göklerde ve yerde kendisine ibadet edilebilecek tek ilah Allah'tır. Başka bir ifadeyle göklerde ve yerde ilah olarak nitelendirilebilecek tek varlık Allah'tır. Bütün bunların götürdüğü yer ilahlığın tekliği ve bu tekliğin nerede olursa olsun gerçekleşeceğidir.⁶⁰

Allah'ın birliğine vurgu, gökler ve yer gibi iki özel kavramdan sonra bütün mahlukatın yaratılışına kaymaktadır. O halde En'am suresinden verilen ikinci ayetten şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür: İşte o Allah sizlerin yaratıcısıdır, sahibidir ve her işinizi çekip çevirir. Dolayısıyla ondan başka ilahlığı hak edecek, tapınılacak varlık yoktur. Bütün yaratılmışların yaratıcısı olması hasebiyle yalnızca Allah ibadet edilmeye lâyık ilahtır.⁶¹

İbadet edilmeye lâyık olan bu yaratıcı deistlerin iddia ettiği gibi yaratma işlemini bir kere yapıp kenara çekilmiş değildir. Yüce Allah her şeyin yaratıcısı olmaya devam etmekle aslında kendisine ibadet edilmeye en layık ilah olmayı da sürdürmektedir. Çünkü ibadetin manası emretme ve yasaklama gücüne sahip olmaktır. Allah'ın yaratması her an devam ettiği için kanun koyması, sınırlama yapması da devam edecektir ve böylece ilahlığında bâki kalmayı tek olarak sürdürecektir.⁶²

Diğer yandan bu konu başlığı altında verdiğimiz ayetlerin muhatapların Allah hakkındaki yanlış düşüncelerini ıslah etmeye çalıştığını zikretmiştik. Mekke ve Medine dönemlerindeki Allah'ın tek ilah olmasına mugâyir inanışlardan birisi de rızık,

⁵⁸ el-Bakara 2/163.

⁵⁹ Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, C I, Beyrut: Dârû'l Kütübî'l İlmiyye, 2011, s. 293.

⁶⁰ Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, C II, Beyrut: Dârû'n Nefâis, 2009, s. 6.

⁶¹ es-Sâbüni, *Safvetü't-Tefâsîr*, C I, s. 380.

⁶² Muhammed Mütevellî eş-Şaravî, *Tefsîru's-Şaravî*, C III, Kahire: Dâr-ı Ehbâr'l-Yevm, 1997, s. 274.

sosyal statü, hayat koşulları gibi konuların tamamen insanlar tarafından belirlendiği düşüncesidir. İşte bu ayetlerde üzerinde durulan husus insanların itikadlerini düzeltmelerine yönelik çağrıdır. Zira insanlar öncelikle geçmişten gelen bütün yanlış birikimi bir kenara bırakmalı ve Allah hakkındaki yanlış inançlarını tashih etmelidirler. Çünkü her varlığın rızkını, yaşam kalitesini, varlık mertebesini Allah belirlediği için ondan başkasına güvenilmez, sığınılmaz, ibadet edilmez.⁶³

İnsanların yaratılışından başlayarak her aşamasını önceden belirleyen ve vakti zamanı geldiğinde bunları tek tek gerçekleştiren bir yaratıcı yegane ilah vasfına sahiptir. Dolayısıyla kendisinden başkasına yakışmayacak uluhiyet vasfına sahip olan Tanrı yaratılmışlar tarafından tek ilah olarak benimsenmeli ve tam bir ihlas ile övülmelidir. Bu da gösteriyor ki yalnızca inkar konusunda inatla direnen kimseler Allah'a bir başka varlığı denk tutar.

Bazı insanlar kişisel, siyasî, ekonomik birtakım nedenlerle inkarda inatla direnseler de Bakara suresinden konuyla ilgili verilen ayetten şunları çıkarmak mümkündür: Allah; ilahlıkta tektir, dengi yoktur. Allah'tan başkasına ilah isminin verilmesi doğru değildir. Ayette bu ibareleri izleyen kelime-i tevhid ifadesi de birliği, tek olmayı güçlendiren bir argüman olup kalplerde Allah'ın gayrısını ortadan kaldırır ve kalpler tertemiz olduktan sonra Allah inancını sapasağlam şekilde orada bina eder. Son kısım ise nimetlerin en büyüğünden en küçüğüne kadar hepsinin sahibinin Allah olduğunu, ayrıca ondan başkasının bu özelliğe sahip olmadığını beyan eder.⁶⁴

Diğer yandan bütün nimetlerin sahibinin Allah olduğunun ifade edilmesi onun gücünü ve tekliğini gösterir. Dolayısıyla o, hem zatında hem sıfatlarında hem de fiillerinde kendisine denk, eşit bir yaratıcı tanımaz.⁶⁵

İlk alt başlıktan buraya kadar geline aşamada görülmektedir ki iki suredeki ayetler alt alta konup incelendiğinde bütünlüğün sağlandığı fark edilmektedir. Şöyle ki öncelikle özel iki kavramın (gökler ve yer) yaratılışı sonra da bütün canlıların yaratılışı Allah'ın birliğine delil olarak gösterilmektedir. Daha sonra Allah'ın bütün nimetlerin sahibi olması ve kelime-i tevhid gibi argümanlar üzerinden onun yegane ilah olması veciz ifadelerle açıklanmaktadır. Görüldüğü gibi En'am ve Bakara'nın

⁶³ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, C II, Ankara: D.İ.B.Y., 2007, s. 448.

⁶⁴ en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, C II, s. 141.

⁶⁵ es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, C I, s. 98.

zamanları ve zeminleri her ne kadar farklı olsa da ayetler neredeyse aynı ibarelerle birbirini tamamlamaktadır.

3.1.1.2. Allah Çocuk Edinmemiştir

En'am suresinde konuyla ilgili tespit ettiğimiz ayetler şunlardır:

*Böyle olduğu içindir ki o müşrikler tuttular, (cin diye anılan) bir melek taifesini Allah'a ortak koştular. Halbuki onları yaratan da Allah'tır. Yine o müşrikler, Allah'a birtakım oğullar ve kızlar yakıştırdılar.*⁶⁶

*O, gökleri ve yeri örneksiz ve eşsiz güzellikte yaratandır. Hem sonra O'nun hiçbir zaman eşi/zevcesi olmadı ki çocuğu olsun. Her şeyi yaratan O'dur. Her şeyi eksiksiz bilen de yine O'dur.*⁶⁷

Bakara suresinde ise aynı konuyu şu ayet işlemektedir:

*(Ey Peygamber!) Kimileri kalkmış, "Allah bir çocuk edindi." diyor. Hâşâ! Allah çocuk edinmekten münezzehdir. Kaldı ki göklerde ve yerde ne varsa hepsi zaten O'nundur.*⁶⁸

Mekke döneminde müşrikler; şer'i bir referansı olmayan, uydurulmuş birtakım hareketlerle ibadet ederken cinleri Allah ile kendileri arasında yardımcı, aracı olarak görmüşlerdir. Oysa cinler Allah tarafından yaratılmış, ilahlık vasfına sahip olmayan varlıklardır. Müşrikler bununla da yetinmeyip yalan konuşarak Allah'ın oğullarının ve kızlarının olduğunu ileri sürmüşlerdir. Cinler konusunda olduğu gibi bu iddiaları da bırakın bir yere dayanmayı mesnetsiz, cehalet ile kurulmuş savlardan ibarettir. Çünkü gerçek bir ilahın çocuklarının ve zevcesinin olması asla mümkün değildir.⁶⁹

Allah'a çocuk isnad etme serüveninin serencamına gelince bu iş yeni değildir. Çünkü zamanında Yahudiler ve Hristiyanlar Allah'a erkek evlat isnad etmişlerdir. Yahudiler Üzeyr'i, Hristiyanlar da Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu kabul etmişlerdir. Kur'an'ın nüzul zamanındaki Arap müşrikler ise melekler Allah'ın kızlarıdır diyerek

⁶⁶ el-En'am 6/100.

⁶⁷ el-En'am 6/101.

⁶⁸ el-Bakara 2/116.

⁶⁹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, C IX, Kahire: Dâr-ı Hecr, 2001, s. 456.

tam bir bilgisizlikle ve cehaletle bu iddialarının arkasında durmaktadırlar. Onların bu iddiaları delilsiz, dayanaksız ve sırf iftiradan ibaret olduğu aşîkardır.⁷⁰

Müşriklerin bu temelsiz iddialarına karşı En'am ve Bakara'daki ayetlerde yer verilen ilk argüman göklerin ve yerin yaratılışının zikredilmesidir. Allah'ın çocuğu olmadığına dair bir konuda göklerin ve yerin yaratılışının hangi bağlamda getirildiği gündeme gelirse konuya şöyle açıklık getirilebilir: Allah Teâlâ, gökleri ve yeri hiçbir ön form, prototip olmaksızın yaratan bir yaratıcının çocuğu olabileceği şeklindeki çelişkili düşünceyi ilgili ayette eleştirir. Çünkü ayetteki soru ifadesi bir şeyi öğrenme için değil o şeyi inkar, uzak görme ve kendisine yakıştıramama sadedinde gelmiştir. Yani hem gökleri hem yeri hem de bu ikisinin arasındakileri mükemmel bir şekilde yaratan yaratıcının erkek veya kız çocuğunun olması imkansızdır. Yaratmış olduğu milyonlarca erkek ve kız çocuğu arasından bazılarını kendisine evlat olarak seçmesi akla mantığa aykırıdır. Diğer yandan konu insanların anladığı bir düzleme çekilirse olaya şöyle bakılabilir: Allah'ın bir eşi bile yok, nasıl çocuğu olabilir? İşte Allah'ın bu sığ düşüncelere verdiği yanıtları ilgili ayetlerin tefsirinde bir bütünlük halinde müşahade etmek mümkündür.⁷¹

İnkarcıların asılsız bu iddialarına karşı yukarıdaki ayetlerde verilen yanıtlardan birisi de yaratmanın keyfiyeti üzerine yoğunlaşma şeklinde tezâhür etmiştir. Buna göre Allah'ın bütün mahlukatın yaratılışında benimsediği yol her türün ilk ferdini, ilk örneğini hiçbir şeyi kıstas almadan yaratmak sonra da o ilk türlere nispetle sürekli bir yaratma ameliyesi içinde bulunmaktır. Diğer yandan aslında hedeflenen şey eserden o eseri yapana gitme metodunun gösterilmesidir. Çünkü insanlar çok güzel bir yapıt, eser gördüklerinde bunun fâilini, mimarını, sanatçısını öğrenme eğiliminde olmaktadır. Dolayısıyla eşsiz bir formda yaratılan mahlukattan Allah'ın müthiş yaratıcılığına gitmek ayette amaç olarak benimsenmiştir. Böylece her şeyi mükemmel bir şekilde var eden Allah'ın yarattıklarını evlat edinmesinin anlamsızlığı ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte insanların anlayışıyla mevzuya bakılırsa çocuğun olması

⁷⁰ Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd Beğavî, *Tefsîr'ul-Beğavî (Meâlimu't-Tenzil)*, C III, Riyad: Dâr-u Taybe, 1988, s. 173.

⁷¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, C VII, Beyrut: Dârul Marife, 2007, s. 439.

için bir dişi gerekir. O müthiş yaratıcının bir zevcesi bile yokken bu asılsız düşüncelerin nasıl gerçekleşeceği ayetlerde sorgulanmıştır.⁷²

“Allah çocuk edinmemiştir.” başlığı altında sunduğumuz En’am suresinin ayetleri Bakara 2/116. ayet ile bütünlük sağlamaktadır. Bakara 2/116. ayetin nâzil olmasında etkili olan âmil ehl-i kitabın çeşitli sözleridir. Buna göre ayetin nüzûlü Yahudiler’in “Üzeyir Allah’ın oğludur.”, Hristiyanlar’ın “Mesih Allah’ın oğludur.”, kısmen de olsa Arap müşriklerin “Melekler Allah’ın kızlarıdır.” sözlerine dayanmaktadır. Ayette bu kısmı izleyen “subhânehû” lafzı da Allah’ı mezkûr iddialardan soyutlamak için getirilmiştir. Çünkü çocuk sahibi olma bir yaratıcı açısından yarattıklarına benzemeyi, ihtiyaç sahibi bir şey olmayı gerektirir. Öte yandan dikkat edilirse görülecektir ki bütün yıldızlar ve gezegenler evrenin var olmasıyla yaşam hakkı bulmuşlardır. Evrenin nasıl ki üzerinde bulunan ne bir hayvanı ne de bir bitkiyi zorunlu ya da seçimli olarak kendisine evlat olarak seçmesi düşünülemezse aynı durum Allah için de söz konusudur. Bu tarz yanlış söylemlere verilecek yanıt Allah’ın göklerdeki ve yerdeki her şeye sahip olduğudur.⁷³

Üzeyr’i, İsa’yı, melekleri ve bütün kainatı yaratan Allah’a bunların evlat olarak isnat edilmesinin yanlışlığı şöyle de izah edilebilir: Yaratılışında Allah’a boyun eğen, ona hiçbir itirazda bulunamayan bir varlığın Allah’a nasıl evlat olabileceği iddia sahipleri tarafından ortaya konmalıdır. Eğer makul bir cevapları yoksa gerçeğin onların iddia ettikleri gibi olmadığı ortaya çıkar. Bu konudaki tek gerçek; Üzeyir, Mesih, meleklerin de içinde bulunduğu mevcudatı yaratan Allah’ın bunları kendisine çocuk edinmeyeceğidir. Çünkü yaratılanlar Allah’ın planlarına ve isteğine uyar ona çocuk olamaz.⁷⁴

Ulûhiyet başlığı altında ele aldığımız bu son konuda dikkat çeken husus tarih boyunca muhataplar farklılaşsa da Allah’a çocuk isnad etme yanlışının değişmediğidir. Böylece Mekke müşriklerinden başlamak üzere Medine’deki ehl-i kitabın hatalı inanışlarına yönelik itirazları En’am ve Bakara’dan verilen ayet gruplarında bütünlük içerisinde daha net görmek mümkündür.

⁷² Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, C III, İstanbul: Zehra Yayınları, (Ty.), ss. 481-482.

⁷³ el-Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, C I, s. 83.

⁷⁴ en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, C II, ss. 120-121.

3.1.2. Nübüvvet

İslam dininin üç temel inanç esaslarından ikincisi olan nübüvvet, ulûhiyet ile çok yakından ilişkilidir. Zira ulûhiyete gitmenin yolu nübüvvetten geçmektedir. Çünkü peygamberler getirdikleri inanç ve şariat doktrinleriyle insanları Allah’a yönlendirmektedirler. İnsanların peygamberleri kabul etmeyişi Allah’ı yok saymak anlamına geldiği için Kur’ân’da insanlardan doğru bir nübüvvet anlayışına sahip olmaları beklenmektedir.

Bu bağlamda gelen ayetlerde öncelikle peygamberlerin gönderilmesi konusu işlenir. Daha sonra bazı yerlerde müşriklerin ve ehl-i kitabın çeşitli paygamberler hakkındaki olumsuz beyanları eleştirilir.

3.1.2.1. Peygamberlerin Gönderilmesi

En’am suresinde konuyla ilgili tespit ettiğimiz ayet şudur:

*Allah, “Ey kâfir cin ve insan toplulukları! Size içinizden ayetlerimi tebliğ eden ve işte bu hesap gününü mutlaka göreceğiniz konusunda sizi uyaran peygamberler gelmedi mi?” diye soracak; onlar da, “Evet, geldiler.” diye cevap verecekler.*⁷⁵

Bakara suresinde ise aynı konuyu işleyen ayet şudur:

*Nitekim biz size ayetlerimizi tebliğ etmesi, sizi arındırması, size hem Kur’ân’ın mana ve mesajını hem de bu mesajın hayata nasıl taşınacağını öğretmesi için içinizden bir peygamber gönderdik.*⁷⁶

En’am suresinin peygamberlerin gönderilmesiyle ilgili ayetinde dikkat çeken ilk husus hitap ifadesiyle başlayan cümlede insanlardan önce cinlere yer verilmesidir. Dolayısıyla ilgili ayetin tefsirine de cinlere ne tür peygamberler geldiğiyle başlamak gerekmektedir. Bu konuda cinlerin kendi türlerinden peygamberlerinin varlığı ya da insanlara gönderilen peygamberlerin cinlerin de peygamberi olduğu şeklinde iki farklı görüş mevcuttur.⁷⁷

Cinlere gönderilen peygamberlerin muhataplarıyla türdeş olmalarının faydasına gelince konuya şöyle bir izah getirmek mümkündür: Hitap ettiği kitleyle

⁷⁵ el-En’am 6/130.

⁷⁶ el-Bakara 2/151.

⁷⁷ Ebû’l Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdî, *Tefsîru’l-Maverdî (En-Nüket ve’l-Uyûn)*, C II, Beyrut: Dâru’l Kütübü’l İlmiyye, 2012, s. 170.

aynı türden olan peygamber o türün mensupları tarafından daha rahat benimsenir. Böylece hesap günü geldiği vakit hiçbir mazerete yer kalmaz. Çünkü Allah tarafından gönderilen peygamberlere uymamak için ortada bir gerekçe bulunmamaktadır. Aynı durum insanlar için de geçerlidir. İnsanlara gönderilen peygamberlerin de tabilerinden hiçbir farkı yoktur ve elçilere karşı insanlardan tam bir teslimiyet beklenir.⁷⁸

İnsanlardan bazıları kendi içlerinden gelen peygamberlerin ikazlarına uymayıp onların direktiflerini dikkate almayarak başka yanlış yollara tevessül edebilirler. Yüce Allah bu tarz kişileri hatalarını ve günahlarını itiraf etsinler diye kıyamet günü sorguya çekecektir. Sorguda azarlama ve kınama üslûbu baskın olacaktır. İşte bu ayet kafirlerin azarlanmasının ve kınanmasının sebebini beyan etme üzerinden yürümektedir. Kafirlerin bu kınamadan kurtulabilmelerinde hiçbir kaçış yolu yoktur. Çünkü peygamberler kendilerine dinin her bir parçasını tam olarak tebliğ ettikleri halde onlar peygamberleri kabul etmeyip başka yollara saptıkları için azapla karşılaşacaklardır ve bu azabın gerekçesi bizâtihi peygamberlere itaatsizliktir.⁷⁹

Peygamberlerin inkarcılar tarafından kabul edilmeyişleri Allah'a isyan ve büyüklenme halidir. Bu tarz insanların diğer özelliklerine gelince bunlar imandan yüz çevirirler, faydalı işleri bir kenara bırakırlar ve kötülüğün yayılmasına fırsat verirler. İşte tam da bu noktada Allah tarafından kendilerine bıraktıkları, yapmaktan imtina ettikleri güzel işleri gerçekleştirmeleri için peygamberler gönderilir. Böylece onlar hesap günü geldiğinde hiçbir mazerete sahip olamazlar. Çünkü Allah tarafından gönderilmiş o peygamberler öğüt verme, şevklendirme, korkutma gibi birtakım yollarla insanları yüce yaratıcıya çağırdığı için inkarcıların günahlarını itiraftan başka çareleri yoktur.⁸⁰

Kafirlerin günahlarını itiraf etmekten başka çarelerinin kalmaması aslında onların kendilerine lütfedilen çok büyük bir fırsatı kaçırdıklarının göstergesidir. Çünkü insan aklının ve tecrübesinin yetersiz kaldığı durumlarda Allah'ın bir lütfu olarak gönderilen peygamberler insanlar için bir fırsat ve kırılma noktasıdır. Allah tarafından kulluk ile yükümlü tutulan beşer, iman ve inkâr ikileminde kaldığında kendisinden ya da çevresinden kaynaklanan sebeplerle inkârı seçebilir. İşte bu yanlış tercihi bertaraf

⁷⁸ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, C VII, s. 448.

⁷⁹ Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb)*, C XIII, Beyrut: Dâr-u Fîkr, 1981, s. 204.

⁸⁰ Muhammed et-Tâhir İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, C VIII, Tunus: Dâr-u Tûnisîyye, 1984, s. 76.

etmek için peygamberlerin gönderiliş hikmeti ayette ortaya çıkar. Zira ayetteki hemze soru sormak için değil zikredilen sürecin doğruluğunu açıklamak ve ispat etmek için getirilmiştir.⁸¹

Yukarıda En'am suresinden verilen ayette görülen peygamberlerin gönderilmesi-Allah'ın insanlara bahsettiği lütuf ilişkisi yaklaşımının bir benzeri Bakara 2/151. ayette de müşâhede edilebilir. Şöyle ki Bakara'nın ilgili ayetinde yer alan peygamber gönderilmesi ifadesini dünya ve ahiret konusunda insanlara sağlanan bir nimet olarak okumak mümkündür. Bu nimetin gereği olarak peygamberler insanları temiz olmaya çağırır. Burada temizlikle murad olunan şey hem maddi hem de manevi temizliktir. Dolayısıyla insanların tevhid inancı konusunda vahiyden başka bilgi edinme yolları olmadığı için vahiy bilgisine sahip peygamberler muhataplarını inkar ve şirk gibi manevî kirlerden kurtarır.⁸²

Bütün peygamberlerin insanları inkâr ve şirkten korumak gibi ortak bir misyonu olsa da buradaki ayet grubunda asıl vurgu hususiyetle Hz. Peygamberin gönderilmesidir. Onun gönderilmesi insanların ona uyarak sevap kazanmasına ve kendilerine bahşedilen bu nimet sayesinde ahirette rahat etmelerine yöneliktir. Çünkü o, öncelikle bir hidayet kitabı olan Kur'ân'ı insanlara tebliğ etmiş ve daha sonra sünnet olarak isimlendirilecek davranışlarıyla Kur'ân'ın mesajlarını öğretmiştir. Bu sayede vahiy hakkında hiçbir bilgisi olmayan insanlar vahiy bilgisine erişmiştir.⁸³

Hz. Peygamber özelinde peygamberlerin gönderilmesinin gerekliliği yukarıda anlatılanlardan sonra daha net ortaya çıkmaktadır. Buna göre peygamberler, insanların her türlü maddi ve manevi kirlerden temizlenmesi anlamına gelen tezkiye için gönderilirler. Ayrıca dünya ve ahiret ile ilgili birtakım vahiy kaynaklı iyi davranışları yani hikmeti insanlara kazandırır.

Bu bölümde ele alınan ayet gruplarından ortaya çıkan sonuç Mekkî En'am suresinde nübüvvet kurumunun gerekliliği hakkında muhataplara genel olarak bilgi verilmesidir. Medenî Bakara suresine geçildiğinde Hz. Peygamberin şahsiyeti öne çıkarılarak yine nübüvvetin gerekliliğine ve gerçekliğine yer verilmiştir. Böylece tûmdengelim metoduyla iki surede bir konu bütünlüğü yakalanmıştır.

⁸¹ Karaman, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, C III, ss. 471-472.

⁸² el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, C I, s. 95.

⁸³ en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, C II, ss. 137-138.

Nübüvvet konusuyla alakalı bu genel alt başlıktan sonra örnek olarak seçtiğimiz özel bazı peygamberlerle konuya devam edeceğiz. Bu peygamberlerden birisi hem En'am hem de Bakara'da kendisine yer verilen Hz. İbrahim'dir. Hz. İbrahim'in geçtiği ayetlerin aralarındaki ilişkiyi tespit etmek yeni bölümün konusu olacaktır.

3.1.2.2. Hz. İbrahim

Mekkî En'am suresinde Hz. İbrahim'in geçtiği bazı ayetler şunlardır:

*Vaktiyle İbrahim, babası Âzer'e şöyle demişti: sen bu putları tanrı olarak kabul ediyorsun öyle mi?! Görüyorum ki sen ve halkın düpedüz şaşırmış, dalaletle saplanmışsınız.*⁸⁴

*Biz, İbrahim'e babasının ve halkının yanlış yolda olduğunu gösterdiğimiz gibi, imanı tam manasıyla pekişip sağlamlaşsın diye Allah'ın göklerde ve yerde tesis ettiği düzenin ne muhteşem bir düzen olduğunu da gösterdik.*⁸⁵

*İbrahim, bir yıldız gördü ve [Müşriklere Allah'tan başkasına ilahlık yakıştırmamanın saçmalığını kavratmak için], "Demek rabbim bu!" dedi. Fakat yıldız gözden kaybolunca, "Bakın, ben böyle kaybolup giden şeyleri sevmem." dedi.*⁸⁶

*Başka bir zaman ayın doğduğunu gördü. Bu defa da, "Demek benim rabbim bu!" dedi. Fakat ay batınca, "Rabbim bana doğru yolu göstermeseydi, hiç şüphesiz ben de bu dalalet batağına saplanıp kalmış kimseler gibi olurdum." dedi.*⁸⁷

*[İbrahim şöyle dedi:] "İman etmiş ve imanlarına şirk bulaştırmamış kimseler var ya, işte korkudan emin olmak onların hakkıdır. Çünkü onlar doğru yolda olan kimselerdir.*⁸⁸

Medenî Bakara suresinde ise Hz. İbrahim'in geçtiği bazı ayetler şunlardır:

*Bir zamanlar rabbi İbrahim'i bazı emir ve yasaklarla sınamış; o da bu sınavdan yüzünün akıyla çıkmıştı. Bunun üzerine Allah, "Seni insanlara [manevi] önder yapacağım" buyurmuştu.*⁸⁹

⁸⁴ el-En'am 6/74.

⁸⁵ el-En'am 6/75.

⁸⁶ el-En'am 6/76.

⁸⁷ el-En'am 6/77.

⁸⁸ el-En'am 6/82.

⁸⁹ el-Bakara 2/124.

İşte o zaman İbrahim şöyle yakarmıştı: “Rabbim! Burayı güvenli bir belde kıl. Bu topraklarda Allah’a ve ahiret gününe iman ederek yaşayacak insanlara bereketli rızıklar lütfet.”⁹⁰

“Rabbimiz! Yine bizim soyumuzdan insanlara senin ayetlerinin hem mana ve mesajını hem de bu mesajın hayata nasıl taşınacağını öğretecek, böylece onları şirkten ve günahlardan arındıracak bir peygamber gönder.”⁹¹

Hiz. İbrahim üç semavî din Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da oydaşma ile kabul edilen bir peygamberdir. Özellikle Yahudilik’te ve İslam dininde ona ait geniş bir literatür vardır. Davetinde tevhid inancını güçlü bir şekilde işlediği için her iki monoteist din Hiz. İbrahim’e sık sık atıfta bulunur. Ayrıca kendisinden sonra gelen birçok peygamber ile soy bağı olduğu için peygamberlerin atası kabul edilir. Son peygamber olan Hiz. Muhammed de bu gruba dahildir.⁹²

İlk monoteist din Yahudiliğin kutsal kitabı Tevrat’ta Hiz. İbrahim’in yaşamına dair kronolojik bir sıralama bulmak mümkündür. Buna göre o; Terah’ın oğlu, inananların babasıdır. Soyu insanların ikinci atası Hiz. Nuh’a dayanır. Keldaniler’in Ur şehrinde doğmuş olup Rabb’in emriyle eşi Sare, yeğeni Lut ve yanında çalışan insanlarla birlikte Ken’an diyarına gitmiştir. Çünkü Ken’an diyarının kendisine ve zürriyetine miras olarak verileceği Allah tarafından vadedilmiştir.⁹³

İslam dininin kutsal kitabı Kur’ân’da ise Hiz. İbrahim ile ilgili zamansal sıralamaya riayet eden bir yaklaşım yoktur. Kur’ân-ı Kerîm’in genel üslubu muhataplarını dinî ve ahlakî yönden eğitmek bununla birlikte hitap ettiği kitlenin örnek şahsiyetlerden ders almalarını sağlamak olduğu için Hiz. İbrahim, sure bütünlüğü içinde uygun düşen yerlerde zikredilmiştir. Onun kişiliği, aile yapısı ve mücadelesi hakkında çeşitli pasajlar sunulmuştur.

Biz, bu bölümde Hiz. İbrahim’in tevhid inancına davet metodunun En’am ve Bakara surelerindeki ayetlerde bir bütünlük içerisinde işlendiğine değineceğiz. Bunu yaparken onun hayatı ile Mekke-Medine dönemleri arasındaki benzerlikleri ele alacağız. Kanaatimizce İslam tarihçilerinin verdikleri bilgilerden tespit edebildiğimiz

⁹⁰ el-Bakara 2/126.

⁹¹ el-Bakara 2/129.

⁹² Ömer Faruk Harman, “İbrahim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXI, 2000, ss. 266-267.

⁹³ Mustafa Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, C I, Ankara: T.D.V.Y., 2015, s. 141.

kadarıyla Hz. İbrahim'le Hz. Muhammed'in peygamberlik süreçlerinde bazı ortak yönler bulunur. Bunları maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Tevhid inancına çağrıda bulunurlarken muhataplarına karşı aklî deliller kullanmaları
- Zorlukların katlanamaz bir hal aldığında daha güvenilir topraklara hicret etmeleri
- Yeryüzünün ilk mabedi olan Kabe'de yaşamlarının bir bölümünü sürdürmeleri

Hz. İbrahim, insanları tevhid inancına çağırma görevini yüce Allah'tan aldığında tarih boyunca her peygamberin yaptığı gibi işe öncelikli olarak yakın çevresinden başladı. Bu yüzden ilk hedefi kaynaklarda Azer, Tarah gibi değişik adlarla anılan babasını putperest inanç sisteminden kurtarmak oldu. Ancak ne var ki bir peygamber babası olan Azer şirk inancından vazgeçmedi.

Kur'ân-ı Kerîm'de Azer ismiyle geçen Hz. İbrahim'in babası Yahudi kaynaklarında Terah olarak zikredilmektedir. Farklılığın sebebi çeşitli yorumlarla açıklanmaya çalışılmıştır. Görüşlerden birisine göre Azer, Terah'ın lakabıdır. Yani Terah gerçek isim, Azer de onun lakabıdır. Diğer bir yoruma göre Hz. İbrahim'in babası Hz. Yakup örneğinde olduğu gibi çift isimle bilinmektedir. Nasıl ki Hz. Yakub'un Yakup ve İsrail gibi iki farklı ismi varsa Hz. İbrahim'in babasının da iki ismi vardır.⁹⁴

Azer ve Hz. İbrahim arasında geçen diyalogtaki tevhid çağrısının En'am suresinde işlenmesi onun insanlık tarihindeki saygın ve yüksek konumundan kaynaklanmaktadır. Hz. İbrahim'in yüksek konumu insanlığın ortak kabulü ile sabittir. Onun soyundan gelen Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar onu tazim edip büyüklüğünü itiraf etmektedirler. Dolayısıyla bir de Arap müşriklerine uzun uzadıya onun büyüklüğünü anlatmaya gerek yoktur. Bu yüzden Hz. İbrahim, tevhid inancının zirve ismi olarak En'am suresinde onlara tarihi bir örnek olarak sunulmuştur.

Hayatını tevhid inancına adayan Hz. İbrahim putperestlikle en çok mücadele eden peygamberdir. Mücadelesindeki yöntemlerden birisi bu batıl inanç sisteminin saçmalığını insanlara göstermektir. O, bunu gerçekleştirmek için adeta bir tiyatro

⁹⁴ Beğavi, *Tefsîru'l-Beğavi (Meâlimu't-Tenzil)*, C III, s. 158.

oyunu oynadı. Muhtemelen onun döneminde gök cisimlerine tapanlar olduğu için onlara ilk olarak güneşin ve ayın sınırlılığını gösterdi. Her iki cisim de günün belli saatlerinde etkili olabiliyordu. Dolayısıyla insanların Tanrı olarak kabul ettikleri şeyin sürekli olarak vücûd bulması gerekiyordu.⁹⁵

Gök cisimlerinin Tanrı olamayacağı ortaya çıkınca bunların da sahibi gerçek ilahın açıklanması takip eden ayette verilir. Üçüncü bölümde başlangıçtan buraya kadar gelinen süreçte dikkat çeken husus En'am'dan verilen ayetlerin neredeyse tamamında göklerin ve yerin yaratılışının Allah'ın ilahlığı noktasında örnek verilmesidir. Aynı yaklaşımı En'am suresinin Hz. İbrahim ile ilgili ayetlerinde bir kez daha görmekteyiz.

Hz. İbrahim göklerin ve yerin eşsiz yaratılışını görmüş böylece Allah'ın ilahlığına olan inancı kuvvetlenmiştir. Allah'a olan inancı güçlenince sıra bunu babasına ve kavmine aktarmaya gelmiştir. Babası ve kavmi putlara gök cisimlerine yaptıkları için yukarıda zikredilen yöntemin dışında şöyle bir yöntem daha belirlemiştir: Gece bütün karanlığıyla onların üzerlerine çöktüğünde gökyüzünde parlak bir halde duran yıldızı göstererek demek benim rabbim bu dedi. Bu sayede kendisini de onların kurmuş oldukları inanç sistemine dahil etmiş gibi gösterdi. İlginin zirve yaptığı bir anda onların inandıkları şeylerin ilah olamayacağını belirttikten sonra kararından vazgeçti. Çünkü kaybolan, bir yerden başka bir yere intikal eden cisimler ilahlık niteliğine sahip olamaz.⁹⁶

Güneş, ay, gece beliren yıldızlar ve put yapımında kullanılan malzemeler Allah tarafından yaratılmış nesnelerdir. Hiçbirisi kendilerini var eden yaratıcı olmadan varlık bulamazlar. Dolayısıyla gökleri ve yeri yaratan Allah'a bütün bir teslimiyet ile yönelinmelidir. Ayrıca Allah'tan bunun için manevi destek beklenmelidir.⁹⁷

Putperest bir kavim ile mücadelede Hz. İbrahim tarafından benimsenen üçüncü yol korkma fiili üzerinden yürümektedir. Hz. İbrahim, onların kendi elleriyle yaptıkları putlardan korkmadığını yalnızca yüce Allah'tan korktuğunu söylemektedir. Kavminin ilah olarak inandığı putların ona hiçbir zarar verememesi ilahlık vasfına sahip

⁹⁵ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb)*, C VII, s. 38.

⁹⁶ Ebû Muhammed Abdirrahman b. Gâlib el-Endelüsî İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz Fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, C II, Beyrut: Dârü'l Kütübü'l İlmiyye, 2016, s. 312.

⁹⁷ el-Maverdî, *Tefsîru'l-Maverdî (En-Nüket ve'l-Uyûn)*, C III, s. 137.

olmadıklarını gösterir. Zira böyle bir özellikleri olsaydı kendilerine karşı hasmane bir tutum benimseyen Hz. İbrahim'e zarar verebilirlerdi.⁹⁸

Hız. İbrahim'in tevhid çağrısında kullandığı akli yaklaşımlardan birisi de zayıftan güçlüye gitmek suretiyle onların düşüncelerinin tarumar edilmesidir. Bunu yapmak için tercihini sıradan bir yıldızdan yana kullandı. Yıldızın ilah olamayacağı ortaya çıkınca sıra ondan daha güçlü bir varlık olan aya geldi. Ay da belirli bir zaman diliminden sonra yetersiz kalınca o ikisinden daha güçlü bir cismi yani güneşi örnek vermiştir. Güneş de diğerleriyle ilahlık noktasında aynı kaderi paylaşınca sonuç olarak şöyle bir durum ortaya çıkmıştır. Sizin bildiğiniz cisimler en zayıfından en güçlüsüne kadar Tanrılıktan aciz kaldı. Gerçek Tanrı taptığınız şeyleri, sizi ve bütün mahlukatı yaratan Allah'tır. O, şirki ve şirk koşanları hiç sevmez.⁹⁹

Mekkî En'am suresinde Hz. İbrahim'in birtakım aklî yöntemlerle insanları tevhid inancına çağrısı ele alındıktan sonra Medenî Bakara suresinde ortamın şartlarına göre bir bütünlük içerisinde Hz. İbrahim ile ilgili yeni konulara yer verilir. Artık Bakara suresinde tevhide çağrı üst başlığının yanında Yahudiler özelinde geçmişî hatırlatma ve Kabe'nin tarihiyle ilgili mevzular vardır.

Bu bölümde Bakara suresinden verdiğimiz ayetlerde öncelikle Hz. İbrahim'in çeşitli emir ve nehiylerle Allah tarafından sınıandığını öğrenmekteyiz. Mesela insanları tevhid inancına çağırarak, Kabe'nin önceden kalan temellerini bularak onu yeniden inşa etmek bunlardan bazılarıdır. Bütün bu vazifeleri Hz. İbrahim başarı ile tamamlayınca Allah, ona kendisinden sonra kimseye nasip olmayacak bütün milletlerin manevî imamı olmak gibi büyük bir ödöl verdi. Hz. İbrahim bunun üzerine soyu için de aynı ödölü yüce Allah'tan talep etti ancak bu talebi olumlu karşılık bulmadı. Çünkü soyundan gelecek bazı insanlar onun mirasına ileriki zamanlarda ihanet edecekti. Allah da bu kişileri zalimler olarak nitelemiştir.¹⁰⁰ Dolayısıyla Yahudiler bu gruba dahil edilebilir.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Yahudiler kendilerini Hz. İbrahim'in soyundan gelen bir kavim olarak kabul ediyor böylece kendilerine ayrıcalıklı bir konum biçiyorlardı. Oysa Yahudiler, Hz. İbrahim'e karşı tam bir ihanet içerisindeydi. Çünkü

⁹⁸ el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, C I, s. 307.

⁹⁹ en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, C II, ss. 30-31.

¹⁰⁰ el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, C I, s. 85.

kiblenin Mekke'ye tahvili gerçekleşince onlar, Hz. İbrahim'in inşa ettiği Kabe'ye alternatif olarak Müslümanlar'a tezat olsun diye Beytü'l-Makdis'i ön plana çıkarıyorlardı.

Müslümanlar Medine'ye hicret ettiklerinde namaz ibadetlerini yerine getirirken Beytü'l-Makdis'e yönelmeleri ilk başlarda Yahudiler tarafından sevinç ve gururla karşılanmıştı. Bu durumu kullanarak Müslümanların aleyhinde psikolojik bir üstünlük sağlamışlardı. Dolayısıyla kiblenin Beytü'l-Makdis'den Kabe'ye tahvili onları çok rahatsız etmişti.¹⁰¹

Son olarak yer vereceğimiz Yahudiler'i derinden sarsan asıl konu ise bekledikleri peygamberin kendi soylarından olmayışydı. Hz. İbrahim Bakara 2/129. ayette de belirtildiği üzere kendi soyundan bir peygamber gelmesini yüce Allah'tan talep etmişti. Allah tarafından gönderilen peygamberin Hz. İsmail'in soyundan bir Arap peygamber olması Yahudiler'in hasedini katbekat artırmıştı. Hz. Peygamber'e ve Müslümanlar'a karşı düşmanlıklarının temelinde yatan gerekçe bu idi.¹⁰²

Sonuç olarak bu bölümde En'am ve Bakara'da Hz. İbrahim'e yer verilen ayet grupları değerlendirilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla onun hayatından kesitler öncelikle surelerin kendi içerisinde genel akışa uygun olarak tanzim edilmiştir. Örneğin En'am'da Mekke dönemine uygun şekilde Hz. İbrahim'in Allah inancına yönelik aklı delillerine yer verilmiştir. Zira bu surede baştan sona İslam'ın itikad esasları nazarî ve istidlalî yöntemlerle ele alınır. Öte yandan Bakara suresindeki Hz. İbrahim ile ilgili ayetleri ise onunla soy bağı olan Yahudiler özelinde okumak mümkündür. Ancak burada bizim asıl vurgulamak istediğimiz husus Allah inancına yönelik çağrının muhataplar değişse bile bir süreç eşliğinde Hz. İbrahim örneğinde bütünlük halinde işlenmesidir. Kısaca muhatapların durumlarına uygun bir şekilde kıssanın ilgili bölümü En'am ve Bakara surelerinde yer almıştır.

Yeni bölümde de benzer bir konu Hz. Süleyman özelinde ele alınmaya çalışılacaktır.

¹⁰¹ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, C II, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2006, s. 298.

¹⁰² Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, C I, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988, s. 153.

3.1.2.3. Hz. Süleyman

Mekkî En'am suresinde Hz. Süleyman'ın geçtiği ayet şudur:

*İbrahim'in soyundan gelmiş olan Davud, Süleyman, Eyyub, Yusuf, Musa ve Harun'u da vahiy ve peygamberliğe mazhar kıldık. Biz Allah'a kullukta ihlaslı olanları işte böyle mükafatlandırırız.*¹⁰³

Medenî Bakara suresinde ise Hz. Süleyman'ın geçtiği ayet şudur:

*[O şeytan tabiatlı kimselerin, "İçki alemini yapardı, işlerini sihirle yürüttü ve ahir ömründe putperest olup çıkmıştı." diye iftira ettikleri] Süleyman hiçbir zaman kafir olmadı; asıl bu iftiraları anlatan kimseler kafir oldular.*¹⁰⁴

Hz. Süleyman Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslam'da önemli bir konuma sahiptir. Ancak o, Yahudilik'te ve Hristiyanlık'ta sadece kral; İslam dininde ise hükümdar peygamber olarak kabul edilir.¹⁰⁵

Hz. Süleyman'ın gerçekleştirdiği işlerden en büyüğü Mescid-i Aksa'nın bulunduğu yere bir mabed inşa etmesidir. Bet-ha-mikdaş olarak isimlendirilen bu mabed İsrailoğulları nezdinde çok büyük bir öneme sahiptir. Fakat Yahudi literatürüne göre o, ömrünün son dönemlerine doğru yavaş yavaş tahtını, servetini hatta bilgeliğini kaybetmiştir. Toplumda huzursuzluk başlamış nihayetinde Hz. Süleyman kâfir olarak ölmüştür.¹⁰⁶

Kur'an-ı Kerîm ise yukarıdaki iddiaların aksine çeşitli yerlerde Hz. Süleyman'ın üstün vasıflarından bahsetmektedir.¹⁰⁷ Kur'an'a göre o, Hz. Davud'un oğlu ve vârisi, hikmet sahibi, zor meseleleri çözen birisidir. Yüce Allah diğer peygamberler gibi onu da vahiyyle şerefleştirmiş, kendisini doğru yola iletmıştır. Dolayısıyla Yahudilik'teki bilgiler ve Bakara suresinin ilgili ayetinde ele alacağımız üzere Medine Yahudileri'nin benzer yaklaşımları Kur'an ile çelişmektedir.

¹⁰³ el-En'am 6/84.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/102.

¹⁰⁵ Ömer Faruk Harman, "Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXVIII, 2010, s. 56.

¹⁰⁶ Harman, "Süleyman", ss. 57-58.

¹⁰⁷ "Biz yönetim konusunda Süleyman'ı çok meziyetli kıldık." el-Enbiyâ 21/79, "Biz Dâvud'a Süleyman'ı bahsettik. Süleyman ne güzel bir kuldu! O, hep Allah'a sığınır, O'na yönelirdi." Sâd 38/30, "Şüphesiz bizim katımızda Süleyman'ın özel bir yeri ve güzel bir geleceği vardır." Sâd 38/40, "[Ey Peygamber! Biz sana bu Kur'an'ı lütfettiğimiz gibi geçmişte] Davud'a ve Süleyman'a da ilim/vahiy lütfettik." en-Neml 27/15.

En'am suresindeki ayette dikkat çeken ilk husus Hz. Süleyman'ın çok sayıda peygamber ile birlikte zikredilmesidir. Mezkûr peygamberlerden Hz. İbrahim ile Hz. Süleyman arasında şöyle bir ilişki kurmak mümkündür: Hz. İbrahim'in şirki reddederek tevhid inancında ısrar etmesi ve kendisine verilen diğer görevleri başarıyla yerine getirmesi nedeniyle yüce Allah onu dünyevî ve uhrevî birtakım mükafatlarla ödüllendirmiştir. Bu ödüllerden birisi de onun soyundan krallar ve peygamberler silsilesinin çıkmasıdır.¹⁰⁸

Hz. İshak, Hz. Yakup üzerinden başlayan silsileye ayette Hz. Süleyman da dâhil edilmiştir. Böylece onun diğer büyük peygamberlerden hiçbir farkı olmadığı açıkça beyan edilmiştir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise Hz. İsmail üzerinden aynı silsileye iştirak eden Hz. Peygamberin konumunun üstü kapalı olarak yüceltilmesidir.

Mekkî bir sure olan En'am'da İslam'ın temel inanç esaslarından nübüvvet konusunun çokça işlendiğine nübüvvet ana başlığı altında temas etmiştik. Kanaatimize göre Hz. Süleyman'ın da dahil olduğu bu peygamberler topluluğunun zikredilmesi Hz. Peygamberin nübüvvet iddiasına ve peygamberlik kurumuna bir destek mahiyetindedir. Neticede ayetten iki yönlü bir sonuç çıkarılabilir: Bunlardan birincisi Hz. Süleyman'ın Allah katındaki masumiyetidir. İkincisi ise yüce Allah'ın Hz. Süleyman'ın da içinde bulunduğu çok sayıda peygamberi zikrederek Mekke'deki inkarcı müşrik gruba karşı Hz. Peygamber'e destek vermesidir.

Medenî Bakara suresinde ise Hz. Süleyman'la ilgili konu genişletilmiş, Medine vahiy ortamının muhatapları olan Yahudiler'in iddialarına cevap verilmiştir. Bakara'daki ayetin arka planına gelince Yahudiler, Müslümanlar'a göre daha uzun bir geçmişe sahip oldukları için onlar ellerinde bulunan geniş müktesebâtı Müslümanlarla tartışmalarında İslam'ın aleyhinde kullandı. Bu yüzden Hz. Peygamber çoğu kez Yahudi din adamlarıyla fikrî polemiğe girdi. Polemik konularından birisi de Hz. Süleyman'dır.¹⁰⁹

Hz. Süleyman'ın zamanında Yahudiler'in bir kısmı şöyle bir iddia ortaya attı: Cinlerden bazıları gaybın bilgisine ulaştı. Hz. Süleyman cinlere boyun eğdirerek bu

¹⁰⁸ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb)*, C VII, ss. 66-68.

¹⁰⁹ Muhammed Huseyn Tabatabaî, *el-Mizân fî Tefsîr'l-Kur'ân*, C I, Vahdettin İnce (çev.), İstanbul: Kevser Yayınları, 2005, s. 332.

bilgiyi onlardan aldı ve hükümranlığını bunun üzerine bina etti. Diğer yandan o, sihir de öğrendi ve sihir ile yönetim işlerini yürüttü. Akabinde ömrünün sonunda kâfir olarak öldü.¹¹⁰

Miladî yedinci y.y. konjonktüründe Pers İmparatorluğu'na bağlı olan Yemen ile yakın ilişki halinde bulunan Medine Yahudileri onlardan bu uydurma iddiaları aldılar.¹¹¹ Çünkü Hz. Süleyman Yemen civarında yaşamıştı ve kendisi hakkındaki Yahudiler'in bu asılsız iddiaları miladî yedinci asırda da hâlâ o bölgede mütedâvildi. Dolayısıyla Medine Yahudiler'i önceki dönemlerdeki şeytan tabiatlı seleflerinin ürettikleri savları kullanarak Hz. Peygamberle tartıştılar. Konuyla ilgili sebep-i nüzûl rivayetlerinden birisi şöyledir: Yahudi bir din adamı Hz. Peygamber'i gördü ve dedi ki: Muhammed'e bakın! Hak ile batılı birbirine karıştırıyor. Süleyman'ı peygamberler içerisinde sayıyor. O, rüzgara binen sihirbazdan başka birisi değildir.¹¹²

Başka bir rivayete göre Hz. Peygamber, Hz. Süleyman'ı peygamberler arasında zikredince Yahudiler'in din adamları şöyle dedi: Muhammed'e şaşırmıyor musunuz? Davud'un oğlunun peygamber olduğunu iddia ediyor. Allah'a yemin olsun ki o, sihirbazdan başka birisi değildir.¹¹³

İslam'ın temel inanç esaslarından ikincisi olan nübüvvet konusunu ele aldığımız bu bölüme peygamberlerin gönderilmesi alt başlığıyla başladık. Daha sonra Hz. İbrahim ve Hz. Süleyman örnekleriyle mevzuya devam ettik. Mezkûr konuları işleyen Bakara'daki ayetleri En'am'daki ayetler üzerine hamlederek değerlendirdik. Yeni bölümde ise İslam'ın ahiret hayatı yönüne tekabül eden semaî konularını ele alacağız.

3.1.3. Sem'ıyyât

İslam akaidinin ulûhiyet ve nübüvvetten sonra gelen üçüncü ana esasıdır. Ahiret, cin, şeytan, melek gibi duyma ile yani nakille öğrenilen konuları ele alır.¹¹⁴

¹¹⁰ en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, C II, s. 113.

¹¹¹ Mustafa Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014, s. 49.

¹¹² Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, Beyrut: Dâr'ür Risâleti'l Âlemiyye, 2010, s. 610.

¹¹³ Ebû'l-Ferec Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, C I, Beyrut: Dâr-ı İbn Hazm, 2010, s. 120.

¹¹⁴ Bekir Topaloğlu vd., *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015, s. 278.

Biz, bu yeni bölümde ahiret hayatına dair meselelerin En'am ve Bakara surelerinde bütünlük içerisinde işlenip işlenmediğini inceleyeceğiz.

Kur'an-ı Kerim'e göre ahiret hayatı şu yedi aşama ile gerçekleşecektir: Diriltirme, toplanma, yüce Allah'a sunulma, bilgilendirilme, sorgulanma, yargılanma/değerlendirilme ve cennet veya cehenneme sevk.¹¹⁵ Biz, bunlardan sadece ilk ikisini ele alacağız.

3.1.3.1. Ölümden Sonra Diriltirme (el-Ba's)

Mekkî En'am suresinde konu ile ilgili tespit edebildiğimiz ayetler şunlardır:

*Onlar; "Hayat bu dünyada yaşadığımızdan ibarettir. Biz öldükten sonra tekrar diriltilecek değiliz." derler.*¹¹⁶

*[Ey peygamber!] Senin çağrını ancak can kulağıyla dinleyenler kabul eder. Kafirlikleri sebebiyle ruhlari/kalpleri ölmüş müşrikleri ise ancak Allah diriltebilir. Kaldı ki onlar yarın bir gün hesap vermek üzere Allah'ın huzuruna çıkarılacaklar.*¹¹⁷

Medenî Bakara suresinde ise aynı konuda tespit ettiğimiz ayet şudur:

*Yine vaktiyle İbrahim, "Rabbim! Ölülerini nasıl dirilteceğini göster bana." dedi. Allah da, "Öyleyse, dört kuş yakala ve onları bir süre eğiterek kendine alıştır. Daha sonra onları çağır. Göreceksin ki sana çarçabuk gelecekler."*¹¹⁸

Mekke döneminde toplumda ekonomik ve siyasi gücü elinde bulunduran elitist müşrik Araplar kendilerini sorgulayıcı, hesaba çekici bir iradenin bulunmasına tahammül edemiyordu. Çünkü o günün yapısında toplumda şeffaflık yoktu ve herşey bahsedilen bu üst sınıf yapının çıkarları lehine çalışıyordu.

Hız. Peygamber ise getirdiği İslam diniyle hem herkesin hakkını adaletle koruyan hem de insanların fiillerini denetleyen bir sistem kurmak istedi. Buna göre işlenen fiiller dünyevî ve uhrevî olmak üzere iki yönlü bir karşılık bulacaktı.

İslam dininin uhrevî yani ahiret hayatına yönelik boyutu o dönemdeki müşrik Araplar tarafından bir türlü kabul edilmek istenmedi. En'am 6/29. ayette de değinildiği üzere dünya hayatına kendisini son derece kaptırmış inkarcılar dünya hayatından

¹¹⁵ Mehmet Okuyan, *Kur'an'a Göre Yedi Aşamada Ahiret*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015, s. 79.

¹¹⁶ el-En'am 6/29.

¹¹⁷ el-En'am 6/36.

¹¹⁸ el-Bakara 2/260.

başka bir hayat olduğunu, Allah'ın insanları sonradan diriltip hesap soracağını yalan saymışlardı.

Cahiliye dönemi Arapları'nın şirkten sonraki en büyük günahı ahiret hayatına inanmamalarıydı. Bu yüzden Kur'ân'da sık sık Allah'a ve ahiret gününe iman peş peşe zikredilir. Allah'a ve ahiret gününe iman birlikte zikredilmek sûretiyle ahireti inkar etmenin başlıca küfür alametlerinden biri olduğu gösterilir.¹¹⁹

En'am 6/36. ayette ise öncelikle müşriklerin ahireti inkâr etmelerinin gerekçesi beyan edilir. Şöyle ki onlar, ilk olarak ahiret inancını kendilerine tebliğ eden Hz. Peygambere kulak tıkayarak inkar sürecini başlattılar. Sonra da onun aktardığı nakle dayalı ahiret hayatını haliyle reddettiler.¹²⁰

İlgili ayetin devamındaki Allah'ın diriltmesi konusuna gelince burada iki farklı yaklaşımı tespit etmek mümkündür: Birincisi, müşriklerin inkar yüzünden ölmüş kalplerine Allah'ın can vermesidir. Böylece müşriklerin bir kısmı öncelikle Hz. Peygamberin çağrısına kulak verdiler sonra da ahirete iman ettiler. İkinci yaklaşıma göre Allah'ın diriltmesi kıyamet günü kabirlerde yatan ölümlere Allah'ın can vermesi, hesaba çekmek için onları huzuruna getirmesidir. Müşrikler ancak o zaman inkar ettikleri ahiret hayatının gerçekliğini anlamış olurlar.¹²¹

Öte yandan ayette kullanılan işitme eylemi salt seslerin duyulmasından ibaret değildir. Duyulan şeyler üzerinde düşünmek, kafa yormak anlamında kullanılmıştır. Müşriklerden öteden beri inandıkları, sadece dünyayı merkeze alan inanç ile İslam'ın getirdiği ahiret inancını mukayese etmeleri beklenmiştir. Böylece onlar her ikisinin müspet ve menfî taraflarını göz önünde bulundurarak değerlendirme yapmalıdır. Bu değerlendirmeyi yapmayanların da ölü bir insandan hiçbir farkı yoktur.¹²²

Ahiret inancına hayatlarının hiçbir evresinde olumlu dönüt vermeyen, birtakım önyargıları ve kişisel hesapları yüzünden kalpleri ve düşünme yetileri ölen insanların hesabı Allah'a kalmıştır. Onlar da her canlının kaçınılmaz sonu ölümü tadacaktır. Aradan belli bir zaman geçip kıyamet koptuğunda Allah onları diriltecek, hesap yerine sevk edecektir. Ahireti inkar şeklinde tezâhür eden işledikleri kötü fiile denk düşen

¹¹⁹ Karaman, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C II, s. 393.

¹²⁰ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb)*, C XII, s. 219.

¹²¹ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb)*, C XII, s. 220.

¹²² Ahmed Mustafa el-Halebî el-Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, C VII, Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1946, s. 114.

cezaı karşılık olarak bulacaklardır. Artık bu saatten sonra onlara ne Hz. Peygamberin, ne yakınlarının, ne de diğeri Müslümanların üzülmelerine gerek yoktur.¹²³

En'am suresinde teorik bilgi seviyesinde sunulan ölümden sonra dirilme konusu Bakara suresinde pratik bilgiye dönüşür. Bu dönüşüm Hz. İbrahim üzerinden anlatılır.

Hz. İbrahim Allah'a ölüleri nasıl dirilttiğini sorar. Onun böyle bir soru sorması bilgisini ilme'l yakîn mertebesinde ayne'l yakîn mertebesine çıkarmaya yöneliktir. Başka bir yoruma göre Nemrut; "Ben de insanları öldürür ve onlara hayat veririm." dediğinde Hz. İbrahim şöyle karşılık vermişti: "Allah'ın diriltmesi ruhu bedene tekrar iade etmesi ile gerçekleşir." Bunun üzerine Nemrut; "Bunu bizzat gördün mü, denedin mi?" diye sorunca Hz. İbrahim "Evet!" demeye cesaret edemedi, Nemrut'u geçıştirdi. Sonraki bir zamanda Nemrut'un aynı soruyu tekrar sorma ihtimaline karşı Allah'ın ölüleri nasıl dirilttiğini bilfiil gözleriyle görmek istedi.¹²⁴

Yüce Allah, "Benim ölülere can verebileceğime, onları eski halleri üzerine iade edebileceğime inanmıyor musun?" diye Hz. İbrahim'e sordu. Onun cevabı ise "Basîretim artsın, vahyin bilgisini kalbim ayne'l-yakîn seviyesinde öğrenerek yatışsın." şeklinde oldu. Bunun üzerine Allah Teâla ona şöyle dedi: "Tavus, horoz, karga ve güvercinden oluşan dört canlıyı yanına al. Ölülere nasıl can verdiğimi bu canlılar üzerinden sana göstereceğim."¹²⁵

Seçilen hayvanların özelliklerine gelince tavus; nefsi isteklerini öldürmesiyle, horoz; güçlü ve güzel sesiyle, karga; ileriye dönük uzun hedefleri olmasıyla, güvercin de yükseklerle çıkmasıyla, hızlı olmasıyla meşhurdur. Öte yandan bu kuşların seçilmesindeki bir başka gerekçe bunların kuş türü altındaki canlıların bütün özelliklerini neredeyse kendilerinde topluyor olmalarıdır.¹²⁶

Allah Teâla'nın Hz. İbrahim'den ikinci isteğı şöyle olmuştur: "Yanına aldığın bu dört tür farklı kuşu eğit, kendine alıştır. Hayatlarını onlara iade ettiğimde seni bulabilsinler, başkasıyla seni karıştırmasınlar. Daha sonra onları öldür, parçalara ayır, bunları yakınındaki dağlara dağıt. Allah'ın izni ile yanıma gelin diye onları çağır.

¹²³ el-Merağı, *Tefsîru'l-Merağı*, C VII, s. 115.

¹²⁴ el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, C I, s. 137.

¹²⁵ el-Maverdî, *Tefsîru'l-Maverdî (En-Nüket ve'l-Uyûn)*, C III, s. 334.

¹²⁶ el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, C I, s. 137.

Göreceksin ki onlar uçarak ve yürüyerek senin yanına gelecekler. Allah'ın ölüleri diriltmesi konusundaki bu örnek sana yeter.”¹²⁷

Hız. İbrahim isteğinde edebe riayet etti, Allah da ona istediğini gösterdi. Üzeyir (a.s.)’de olduğu gibi olayı bizzat yaşadı. Her ikisinin isteklerine cevap vermek Allah için imkansız olmadı.¹²⁸

Ölümünden sonra diriltirme (el-Ba’s) alt başlığı altında ele alınan bu ilk konuda En’am ve Bakara’dan yer verilen ayetler arasındaki bütünlük şu şekilde tespit edilmiştir: İslam dininin bilgi anlayışında ilme’l-yakîn, hakka’l-yakîn ve ayne’l-yakînden oluşan üç farklı bilgi türü vardır.¹²⁹ Doğal olarak bu üç bilgi türünden ayne’l-yakîn daha kesin ve muhatapları daha fazla ikna edicidir. Çünkü ilme’l-yakînde teori seviyesinde kalan bilgi ayne’l-yakînde bilfiil pratiğe dönüşmektedir.

En’am suresinde ahiret inancıyla alakalı argümanlar nazari seviyededir. Aynı konu Hız. İbrahim örneği üzerinden Bakara’da amelî, fiilî bilgiye evrilmiştir. Böylece ilme’l-yakînden başlayıp ayne’l-yakînde son bulan bir süreci bütünlük halinde gözlemlemekteyiz.

Diğer yandan Mekke döneminde itikadın tashîhi, Medine döneminde ise amellerin yerleştirilmesi sağlanmıştır. Dolayısıyla bu bölümde yer verdiğimiz ilk konuyu inanç-amel bütünlüğü olarak da okumak mümkündür. Yeni bölümde ise yukarıdaki mevzunun devamı sadedinde haşr konusunu işleyeceğiz.

3.1.3.2. Haşr

Mekkî En’am suresinde haşr konusuyla ilgili tespit ettiğimiz ayetler şunlardır:

*Biz [kainattaki varlıklarla ilgili olarak] sınırsız ilmimizde/Levh-i Mahfuz’da hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonunda bütün herkes rabbinin huzuruna çıkarılacaktır.*¹³⁰

*[Ey Peygamber!] Yine de ki onlara: Tek doğru yol Allah’ın gösterdiği yoldur. Önünde sonunda hepinizin/hepimizin varıp toplanacağı yer onun huzurudur.*¹³¹

¹²⁷ el-Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, C I, s. 138.

¹²⁸ el-Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, C I, s. 138.

¹²⁹ Topaloğlu, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 36.

¹³⁰ el-En’am 6/38.

¹³¹ el-En’am 6/72.

Medenî Bakara suresinde ise aynı konuyla alakalı tespit ettiğimiz ayet şudur:

*Siz siz olun, ibadetleriniz hususunda duyarlı ve ihlaslı olun. [Unutmayın ki] hepiniz yarın bir gün hesap vermek üzere O'nun huzuruna çıkarılacaksınız.*¹³²

Haşr; kıyamet gününde Allah tarafından cismanî olarak yeniden diriltilen varlıkların hesaba çekilmek üzere bir alana sevk edilip orada toplanmalarını ifade eder. Bütün varlıkların toplanacağı alana mahşer denilir.¹³³

Haşr ile birlikte cem', burûz ve ıhdar kavramları da kullanılır. Haşr süreci ilk alt başlıkta ele aldığımız ba's sürecinin akabinde gerçekleşecektir.¹³⁴

Geleneksel İslam inancına göre topluluklar peygamberleri ile birlikte diriltildikten sonra her peygamber kendi ümmetine ahirette de önderlik edecektir. Yani bu sevk esnasında peygamberler ümmetlerinin en önünde yürüyerek onları mahşer meydanına götürecektir. Bu meyanda Hz. Peygamber'e hâşir de denilmiştir.¹³⁵

En'am suresinin 38. ayetinde dikkat çeken ilk husus haşr konusunda serdedilen bir ayette hayvanlarla insanlar arasında benzerlik kurulmasıdır. İlgili ayette hayvanların da insanlar gibi kendi aralarında bir tür, sınıf, topluluk oluşturduğu ifade edilmiştir. Örneğin sürüngenler sınıfı, yırtıcılar sınıfı, kuş sınıfı bunlardan bazılarıdır.

İki şey arasında benzetme yapıldığında bunların arasında zihnin kabul edebileceği bir benzerlik yönü bulunmalıdır. Benzerlik yönüyle ilgili tefsirlerde çeşitli yorumlar sunulmuştur. Bir görüşe göre hayvanlar ve insanlar arasındaki benzerlik; yaratılış, ölüm ve en sonunda Allah'ın huzurunda hesap için toplanma ortaklığıdır. Başka bir görüşe göre ise benzerlik; beslenme, rızık arama mevzularındaki müsterekliktir.¹³⁶

Yukarıdaki iki yorumdan birincisi daha çok benimsenmiştir. Çünkü bu dünyada yaşam hakkı bulmuş her canlı öldükten sonra ahirette diriltilecek ve hesap vermek üzere Allah'ın huzuruna getirilecektir. Nitekim Tekvir suresinin beşinci ayeti ve Ebu Hureyre tarafından nakledilen bir hadis ilk yorumu desteklemektedir. Tekvir suresinin beşinci ayeti "Yabani hayvanlar toplanıp bir araya gelecek.", ilgili hadis ise

¹³² el-Bakara 2/203.

¹³³ Topaloğlu, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 118.

¹³⁴ Okuyan, *Kur'an'a Göre Yedi Aşamada Ahiret*, s. 109.

¹³⁵ Topaloğlu, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 118.

¹³⁶ Beğavi, *Tefsîr'ul-Beğavi (Meâlimu't-Tenzil)*, C III, s. 141.

“Üzerinizde hakları olan kişilere haklarını kıyamet gününe kadar teslim ediniz. Zira o gün boynuzsuz koyun boynuzlu koyundan hakkını alacaktır.”¹³⁷ şeklinde gelmiştir.

Hayvanların insanlarla birlikte haşr konusunda zikredilmesi haşrın gerçekliğine ve mazisi eskiye dayanan tenâsüh inancının yanlışlığına bir vurgu sayılabilir. Tenâsüh inancına göre ölüm sebebiyle bedenlerden ayrılan ruhlar bitki, hayvan bedenlerinde tekrar dünyaya döner. Bu döngü devirdaim halinde sürekli devam eder. Oysa bütün ilahî dinlerde mevcut bulunan ahiret inancı, ahirete imanı ortadan kaldıran tenâsühle ters düşer. Dolayısıyla En’am’daki ayetten çıkan sonuç şudur: Her varlığın ruhu bu dünyadaki bedenine ait temel unsurlardan oluşturulacak bir bedene girecektir.¹³⁸

Diğer yandan ilgili ayet mütekellimler ve bazı İslam filozofları arasında ihtilaf konusu olan haşrın cismaniliği-ruhaniliği tartışmasında haşrın cismaniliğini savunanlar lehine delil olarak kullanılabilecek bir argüman olarak görünmektedir.

Konunun ilk kısmında da belirttiğimiz gibi haşr; ahirette yeniden diriltilmeden sonra, hesaba çekilmeden önce Allah tarafından insanların ve diğer canlıların bir yerde toplanmasıdır. En’am suresinden yer verdiğimiz ikinci ayette ise haşr ile ilgili konunun daha çok bu yönüne yani haşrın hesap verme aşamasından önce olması mevzusuna vurgu yapılmaktadır. Ayete göre insanlar mahşerde toplandıktan sonra hesap verme aşamasına geçildiğinde öncelikle namaz ibadetini hakkıyla yerine getirmeden ve Allah’ın emirlerine/yasaklarına riâyetteki titizlikten hesaba çekileceklerdir.¹³⁹

Allah’ın emirlerine ve yasaklarına riâyette titiz davranmanın beklendiği bir diğer husus da Bakara 2/203. ayette zikredilen hac konusudur. İlgili ayette hac ibadetinin geçerli olması için gerekli eylemler bütünü zikredildikten sonra bunları harfiyen yerine getirmenin zorunluluğu beyan edilmiştir. Ayetin son kısmında ise konumuzla bağlantılı olarak haşr ile hac ibadetinin ilgisi kurulmuştur. Şöyle ki insanlar hac ibadetine nasıl bir araya geliyorlarsa aynı şekilde Allah Teâlâ ahirette insanları yeniden dirilttikten sonra toplayacaktır. Daha sonra hac ibadetinin de dahil olduğu sorumlu olunan şeylerden insanları hesaba çekecektir.¹⁴⁰

¹³⁷ Müslim, “el-Birr ve’s-Sıla”, 60.

¹³⁸ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu’l-Gayb)*, C XII, s. 225.

¹³⁹ Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, C VII, Hamdi Arslan vd. (çev.), İstanbul: Bilimevi Yayınları, 2005, s. 245.

¹⁴⁰ el-Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, C I, s. 113.

Sonuç olarak haşr sürecine gerçekten inanan insanlar mahşerde hesaba çekileceklerini bildikleri için her durumda Allah’a saygı duyup onun rızasını kazanmak için davranış gösterirler. En sonunda onun huzurunda toplanıp niyetlerinin ve eylemlerinin eksiksiz olarak hesabını vereceklerini bilirler.¹⁴¹

Haşr konusunda En’am ve Bakara surelerinden ele alınan ayet grupları arasında buraya kadar gelinen süreçte şöyle bir bütünlük tespit edilmiştir: En’am’da ilk olarak haşrın gerçekliğine, cismanîliğine yönelik bir yaklaşımla konu başlatılmaktadır. Dünyada yaşam hakkı bulan bütün canlıların Allah tarafından haşredileceği ifade edilmektedir. En’am’ın ilgili ikinci ayetinde ise haşr konusunda namaz ibadeti ve takva gündeme getirilerek insanların haşr aşamasından sonra hesaba çekileceği ve sorgulanacağı vurgulanmaktadır. Aynı çizgi Bakara’da hac ibadeti üzerinden devam etmektedir. Yani hac ibadetinde olduğu gibi dilleri, renkleri, fiziksel ve kişisel özellikleri birbirinden son derece farklı olan insanları bir araya toplayan Allah Teâlâ, ahirette de haşr sürecini gerçekleştirme gücüne sahiptir.

Haşr başlığı altında ahiret hayatı konusu ile ilgili sürecin bir bölümü Kur’ân’daki sıralamaya bağlı kalınarak işlenmiştir. Yeni alt başlıkta ise cennette ve cehennemde kalmanın sınırlı olup olmadığı ele alınacaktır.

3.1.3.3. Cennette ve Cehennemde Bulunmanın Süresi

Mekkî En’am suresinde konu ile ilgili tespit ettiğimiz ayet şudur:

*Allah da şöyle buyuracak: “Bundan böyle kalacağınız yer cehennemdir. Allah’ın çıkmasını dilediği kimseler hariç hepiniz orada temelli kalmaya mahkumsunuz.” Hiç şüphesiz senin rabbin her şeyi bilendir.*¹⁴²

Medenî Bakara suresinde ise konuyla alakalı tespit ettiğimiz ayetler şunlardır:

*Kafirlikte direnip ayetlerimize yalan diyenler ise cehennemi boylayacak ve orada temelli kalacaklardır.*¹⁴³

¹⁴¹ Karaman, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C I, s. 320.

¹⁴² el-En’am 6/128.

¹⁴³ el-Bakara 2/39.

Gerçek şu ki [Allah’a ortak koşma, O’na baş kaldırma suçu işleyen ve bu suç sebebiyle kurtuluş [hidayet ve necat] yolları kapanan kimseler cehennemi boylayacak ve orada temelli kalacaklar.¹⁴⁴

Kafirlikte direnip kafir olarak ölenlere gelince; Allah’ın, meleklerin ve bütün herkesin laneti onların üzerinedir. Onlar ebediyen mel’un olarak kalacaklar. Üstelik onların cehennemdeki azapları hafifletilmeyecek, yüzlerine de bakılmayacak!¹⁴⁵

Evet, onlara dünyadakilere benzer meyveler ikram edilecek, ama cennetteki meyveler sadece şeklen dünyadakilere benzeyecek. Ayrıca onlar cennette tertemiz eşlere sahip olacaklar ve orada temelli kalacaklardır.¹⁴⁶

Sem’iyyât üst başlığında işleyeceğimiz son mevzu cennette ve cehennemde bulunmanın süresi konusudur.

İnsanların bir kısmı bu dünyada kendilerine tanınan süre bittiğinde başka bir kısmı da kıyametin kopmasıyla ahiret hayatına ulaşacaklardır. Ba’s, haşr, hesaba çekilme süreçleri sırasıyla gerçekleştikten sonra herkes cennet veya cehenneme girme ikili durumuyla karşılaşacaktır. Bu aşamadan itibaren insanların zihinlerine şöyle bir soru gelmektedir: Cennette ya da cehennemde kalınacak sürenin sınırı nedir?

Üstteki soruya cevap bulabilmek için yukarıda verdiğimiz ayetlerin detaylı olarak incelenmesi gerekmektedir. İlk olarak ele alacağımız En’am suresinin 128. ayeti burada yer alan istisna edatından dolayı çeşitli yaklaşımlara kapı aralamıştır. Örneğin bazı kişiler ayetten “Allah, dilerse cehennemde kalmanın ebediliğini bir müddet sonra sona erdirir.” gibi bir anlam çıkarmışlardır. Ancak tezimizin yöntemi olan Mekkî sureleri Medenî surelerle birlikte okuma metoduyla ayetler tedkik edilirse Bakara suresindeki ayetlerin bu ihtimali ortadan kaldırdığı görülür.

Bakara suresinin konuyu netleştiren ayetlerine geçmeden önce cennette ve cehennemde kalışın ebediliğini savunan yaklaşımın istisna edatını nasıl yorumladıklarını maddeler halinde belirtmede fayda görüyoruz.¹⁴⁷

¹⁴⁴ el-Bakara 2/81.

¹⁴⁵ el-Bakara 2/161-162.

¹⁴⁶ el-Bakara 2/25.

¹⁴⁷ Beğavi, *Tefsîr’ul-Beğavi (Meâlimu’t-Tenzil)*, C III, s. 189.

- Bazı insanlar cehennem ateşinde Allah'ın belirlediği süre kadar kalacaklardır. Örneğin mü'min vasfıyla ölen birisi günahlarının sevaplarından fazla olması durumunda Allah'ın takdir ettiği süre kadar cehennemde kalır. Dolayısıyla o insanlar için cehennemin bir sonluluğundan bahsetmek mümkündür.
- Cehennem ateşinde Allah'ın belirlediği insanlar ebedi olarak kalacaklardır. Onlar şirk, Allah'a isyan, ahiret hayatını inkar gibi çok büyük günahları işlemekle temâyüz etmişlerdir. Bu günahlarda azabın sınırlı olması bir nevi günahlarının affedildiği anlamına gelir. Oysa Allah Teâla, her günahı affedebileceğini yalnızca şirk günahını bağışlamayacağını sarîh ifadelerle beyan etmiştir.
- Azabın sürekli olması kesindir ama bazı zamanlarda azaba kısa aralar verilecektir. Ayetin son kısmında yer alan ifade yüce Allah'ın bazı insanların işledikleri bu ağır günahları çok iyi bildiğini ve verdiği cezanın da onun hikmetli davranışlarının bir gereği olduğunu belirtir.¹⁴⁸

Bakara suresinin ilgili ayetlerine gelince cennette ve cehennemde kalmanın ebediliğine dair konunun bu ayetlerde daha net ifadelerle açıklandığı görülmektedir. İlk ele alacağımız ayet Bakara 2/39. ayettir. Ayetin öncesinde aktarılanlara göre Hz. Adem ve Hz. Havva günah işlediklerinde Allah'a tevbe etmişlerdir. Yüce Allah da onların tevbelerinin makbûl olduğunu belirtir ve bundan sonra onlardan kendi yolunu tutmalarını ister. Kendi yolundan gitmeyenler ise onun ayetlerini kabul etmeyenler, yalan sayanlardır. Yaptıkları bu iş ister âşîkar olsun ister gizli her halükarda cezalarını çekeceklerdir. Onlar, cehennem ateşinin dostları olup orada sürekli olarak kalacaklardır.¹⁴⁹

Yukarıda da değinildiği üzere azabın sürekli olması belli birkaç günah ile sınırlandırılmıştır. Tevbe edildiği takdirde Allah Teâlânın Hz. Adem'den bu yana tevbelere icabet ettiği açıklanmıştır.

Bakara suresinin konuyla ilgili yukarıda yer verdiğimiz ikinci ayeti “Bize sınırlı günlerin dışında azap dokunmayacak.” diyen Yahudiler üzerinden mesaj

¹⁴⁸ Ebû'l-Kâsım Carullah Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhu't-Te'vîl*, C II, Riyad: Mektebetü Abike, 1998, s. 51.

¹⁴⁹ el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, C I, s. 51.

vermektedir. Ayete “Belâ” ifadesiyle vurgulu bir başlangıç yapılmış, “Hayır! Kim günah işlerse azap ona dokunacak ve işlediği günahın büyüklüğüne göre sürekli olarak bu azaba maruz kalacak.” anlamı ayette kastedilmiştir. Çünkü hayatı boyunca şirkten başka kazancı olmamış, şirk inancıyla öldüğü için bütün kurtuluş yolları kapanmış kişi ebedi azabı hak etmiştir.¹⁵⁰

Yukarıdaki yorumu daha da netleştiren ayetler Bakara 2/161-162. ayetlerdir. Buna göre cehennem azabının sürekli olmasını gerektiren durum küfür hali üzere ölmektir. Allah’a şirk koşana, ölüm kendisine geldiği an bile bu inancını bırakmayana yüce Allah lanet etmiştir. Bununla birlikte melekler ve yeryüzünde bulunan bütün canlılar da bu lanete ortak olmuştur. Ayrıca azabın bir diğer vasfı da onun asla hafifletilmeyecek olmasıdır.¹⁵¹

Buraya kadar gelinen süreçte ahiret hayatının ebediliği konusu cehennem azabının sürekliliği üzerinden işlendi. Azabın sürekli olmasının gerekçelerine ve hangi günahların buna sebebiyet verdiğine değinildi. Diğer yandan aynı Bakara suresi cennette kalışın sonsuzluğu üzerinden de ahiret hayatının ebediliğini işleyen ayetleri ihtiva etmektedir. Örnek olarak Bakara’nın 25. ayeti ele alınabilir.

Bakara suresinin 25. ayetine göre cenneti kazanacak ve orada sürekli olarak kalacak kimselerin vasıfları şöyledir: Allah’ın yegane ilah olduğunu tanıyan kişi kimsenin baskısı altında kalmadan gönül huzuruyla yüce Allah’a ibadet eder. Hem kendisine hem de çevresine yararlı işler yapar. Bu yararlı işler Kur’ân’da sınırları çizilmiş, Hz. Peygamber tarafından da bizzat uygulamaya dökülmüş eylemlerdir. İşte kim bu süreci başarıyla yerine getirirse cenneti hak edecek, ona dünyadakilere benzer cennet nimetleri sunulacak ve o, cennette ebedi olarak kalacaktır.¹⁵²

Sonuç olarak cennette ve cehennemde bulunmanın ebediliği konusunda iki surede tespit edilen bütünlük şu şekildedir: Mekkî En’am’ın 128. ayetinde yer alan istisna edatından dolayı ayetten cehennemde kalışın sınırlı olabileceğine dair bir yorum çıkarmak ihtimal dahilindedir. Ancak En’am’ın mütemmimi Bakara suresi detaylı bir şekilde incelendiğinde cennette ve cehennemde kalışın sınırlılığı ihtimali çok sarih, zâhir ayetlerle ortadan kaldırılmıştır.

¹⁵⁰ en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, C II, s. 104.

¹⁵¹ es-Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsîr*, C I, s. 96.

¹⁵² Karaman, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C I, ss. 90-91.

3.2. İbadet

Tezimizin asıl kısmı olan üçüncü bölümde buraya kadar gelinen aşamada kalple ilgili iman konuları ele alındı. İslam'ın üç temel inanç esası ulûhiyet, nübüvvet ve sem'ıyyât konuları bunlarla iltisaklı mevzularla birlikte işlendi. Her biriyle ilgili En'am ve Bakara surelerinden aralarında bütünlük sağladığı düşünülen ayetlere yer verildi.

Yeni bölümde ise bedenle alakalı olan ibadet konuları işlenecektir. Öncelikle namaz daha sonra kısmen bedenle ilgili mâlî ibadet zekat ele alınacaktır. Ayetlerin tefsirinde daha çok ahkam tefsirleri incelenmeye çalışılacak ve farklı fihkî mezheplere müntesip müelliflerin görüşleri tedkik edilmeye gayret edilecektir.

3.2.1. Namaz

Mekkî En'am suresinde konuyla ilgili tespit ettiğimiz ayet şudur:

*[Ey peygamber!] Yine de ki onlara: Biz alemlerin rabbi Allah'a tam bir teslimiyetle boyun eğmek, namazı hakkıyla kılmak ve yine Allah'ın emir ve yasaklarına itaatsizlikten sakınmakla emredildik.*¹⁵³

Medenî Bakara suresinde ise konuyla ilgili tespit ettiğimiz ayetler şunlardır:

*Siz namazı hakkıyla kılmaya, zekatı vermeye bakın. Bu dünyada iyilik adına ne yaparsanız mükafatını Allah katında mutlaka bulacaksınız. Çünkü Allah yaptığınız her şeyi görmektedir.*¹⁵⁴

*Namazlara, özellikle orta namaza [sabah veya ikindi namazına] devam edin ve namazlarınızı Allah için bütün samimiyetinizle kılın.*¹⁵⁵

Namaz, Türkçe'ye Farsça'dan geçmiş bir kelimedir. Farsça'da tazim için eğilmek, kulluk, ibadet anlamlarına gelir. Arapça'daki karşılığı ise salât sözcüğüdür. Salât ise dua etmek, yalvarmak, ibadet etmek manalarını içerir.

Bu ibadet kendisine has rükunları ve şartları olan fiilî bir dua mesâbesindedir. İslam dininin temel beş rükunundan birisidir. Ayrıca Müslümanları diğer dinlerin

¹⁵³ el-En'am 6/71.

¹⁵⁴ el-Bakara 2/110.

¹⁵⁵ el-Bakara 2/238.

müntesiplerinden ayıran bir özellik taşır. Çünkü namaz dışındaki diğer bazı ibadetler az ya da çok farklarla başka dinlerde de yerine getirilmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de belirtildiği üzere bütün ilahî dinlerde namaz ibadeti mevcuttu. Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Zekeriyya ve Hz. Lokman’la ilgili değişik ayetlerde namaza atıf yapıldığını görmek mümkündür.¹⁵⁶ Cahiliye döneminde ise isimleri Hanif olarak nitelendirilen bazı kimselerin Kabe’ye yönelerek namaz kıldıklarına dair rivayetler vardır. Diğer yandan Cahiliye müşrik Arapları’na ait belirli bir namaz şeklinin bulunduğu dair bir bilgi elimizde yoktur. Sadece Kabe’de Müslümanları engellemek için ısıklık çalarak ibadet görüntüsü altında yaptıkları farklı birkaç hareket bilinmektedir.¹⁵⁷

İslam’ın ilk yıllarından itibaren namaz vardır. Günde iki vakit, iki rekattan oluşan namaz, Müzzemmil suresinin ilk ayetlerinde öncelikle Hz. Peygamber’e farz kılınmıştı. Bu iki vakit namaz sabah ve akşam namazlarıydı. Sabah ve akşam namazları Müslümanlar tarafından gizlice Mekke’den uzak yerlerde ya da Darü’l Erkam’da kılınıyordu. Namazın bugünkü hali ise hicretten yaklaşık on beş ay önce Miraç gecesinde farz kılınmıştır. Akabinde hicretten kısa bir süre sonra rekat sayısı iki olan namazlar dört rekata çıkarılmıştır.¹⁵⁸

Namazın buraya kadar aktarılan tarihî sürecinde Kur’ân’da tedricî bir yöntemin izlendiğini müşahade etmek mümkündür. Mekke döneminde nâzil olan ayetlerde namazla ilgili bir hazırlık süreci dikkat çekmektedir. Örneğin bu bölümde ele alacağımız En’am suresinin ilgili ayetinde bu ibadetin bizâtihi kendisine değil Allah’ın doğru yolunu bulmada onun bir vesile olduğuna vurgu vardır. Bununla birlikte Allah’ın emrine teslimiyetin bir gereği olarak namaz kılmanın var olduğu açıklanır.¹⁵⁹

Yüce Allah’ın emrine teslim olma ayette zikredildiği gibi kelime manası teslimiyet olan İslam dini için çok önemlidir. Ayetteki örneğe göre bir kişi dünya hayatında yanlış yola saptığında iki grup insan tipi ortaya çıkar. Birinci grup o kişiye yanlış yolda devam etmesi telkininde bulunur. İkinci grup ise Allah’ın yoluna

¹⁵⁶ “Onların ardından (Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. Yakup) öyle kötü bir nesil geldi ki bunlar namazı-niyazı terk ettiler, şehvî arzu ve isteklerine uydular.” Meryem 19/59, “Rabbimiz! Beni ve soyumu namazlı-niyazlı eyle.” İbrahim 14/40, “Evladım! Namazı layıkıyla kıl.” Lokman 31/17.

¹⁵⁷ Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXII, 2006, s. 350.

¹⁵⁸ Yaşaroğlu, “Namaz”, s. 351.

¹⁵⁹ el-Beyzâvî, *Envâru’l-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, C I, s. 307.

teslimiyete çağırır. Dolayısıyla bu kişi ikinci grubun çağrısına uyarak her yönüyle kendisini Allah’a teslim etmesi gerekir. Bu da namaz ve takva ile gerçekleşecek bir durumdur.

Bakara suresinin konumuzla ilgili ilk ayetinde ise namaz ibadeti emir formuyla gelmiştir. Bu ayete göre Müslümanlar; kendilerine düşmanlık besleyen, onları sürekli tartışma ortamına çekmek isteyen insanlarla uğraşmayıp namaza devam etmelidirler. Ayrıca Müslüman olmanın bir gereği olarak mâli ibadet zekatı vermeli ve Allah katında karşılığını görecekları hayırlı işleri yapmalıdırlar.¹⁶⁰

Allah Teâlânın Müslümanlar’ı çekişmeden uzak tutma şeklindeki talebi elbetteki bir amaca yöneliktir. Zamanı geldiğinde düşmanca tavırlarını sürdüren insanlarla savaşıma emrini de verecektir. Ancak o anda yapılacak en uygun davranış güzel güzel namazları eda etmek ve zekatları vermektir. Özellikle İslam dininin bu iki temeli Müslümanlar’ı maddî ve manevî olarak yükselmeye hazırlayacaktır.¹⁶¹ Bakara 2/110. ayetin Medine döneminin ilk zamanlarında nâzil olduğu bilgisi de bu yorumu desteklemektedir.

Bakara suresinin yukarıda ele aldığımız ayetlerden zaman olarak sonra gelen 238. ayetinde ise namaz ibadeti bilinen şekliyle -vakit ve rekat sayısı- artık kesin olarak emredilmiştir. Çünkü ayette yer alan “salavât” kelimesinin başındaki elif-lâm takısı ahd-i hâricî manası taşır. Buna göre elif-lâmın kattığı bu anlam sayesinde beş vakit namaz farz kılınmıştır. Eğer elif-lâm ahd manası taşımasaydı bütün namazlar farz kılınmış olacaktı ve buna insan gücü yetmezdi.¹⁶²

Ayette kullanılan “hâfîzû” emir formu namazların korunması yani eksiksiz kılınmasına karşılık gelir. Şöyle ki Müslümanlar; namazın farzlarını, vaciplerini ve sünnetlerini tastamam yerine getirirler. En azından farz ve vacip namazları hiç geçirmeden eda ederler.¹⁶³

Bütün namazların içinde kendisine özellikle vurgu yapılan “orta namaz” hakkında ise muhtelif rivayetlerin değerlendirilmesi sonucunda tefsir kaynaklarında farklı görüşler ortaya konmuştur. Buna göre;

¹⁶⁰ Karaman, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C I, s. 187.

¹⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, C III, ss. 284-285.

¹⁶² Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, C III, s. 124.

¹⁶³ Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbn Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, C I, Beyrut: Dârü’l Kütübî’l Arabiyye, 2014, s. 254.

- Bu, ikinci namazıdır. Çünkü Ahzap savaşı günü Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Bizi orta namaz olan ikinci namazından meşgul ettiler. Allah kalplerine ve evlerine ateş doldursun.”¹⁶⁴
- Orta namaz, sabah namazıdır. Çünkü bir gün Hz. Peygamber sabah namazını kılarken rükûdan önce kunut yapmış ve dua etmiştir. Sonra da şöyle demiştir: “İşte bu, içerisinde kunut yaparak kılmanız emredilen orta namazdır.”¹⁶⁵
- Bütün namazlara önem verilsin diye orta namaz muayyen bir namaz olarak belirlenmemiştir. Aynı yaklaşımı kadir gecesinde görmek mümkündür.

İbadet üst başlığı altında ele alınan namaz konusunda En’am ve Bakara surelerinin ayetleri arasında şöyle bir bütünlük tespit edilmiştir: Tarihsel bilgilerin de gösterdiği üzere namaz ibadeti İslam dininin başlangıcından itibaren mevcuttu. Ancak Mekke döneminde vakit ve rekat sayısı azdı. Buna binâen En’am’da Müslümanlar’dan rakipleri ile yaşadıkları polemik ortamını terk etmeleri ve namazlarıyla meşgul olmaları beklenir. Dolayısıyla bu ayetlerde namazın emredilmesinin yanında asıl olarak onun iyiliğe, teslimiyete ve manevî olarak ilerlemeye götürücü rolüne temas edilmiştir. Medine döneminin ilk zamanlarında da aynı yaklaşım Bakara’da devam etmiş ilerleyen dönemlerde Bakara suresinin ilgili ayetinde beş vakit namaz kastedilerek konu nihayete erdirilmiştir. Özetle namaz emrini bir bütün olarak anlamak için her iki sureye de bakmak gerekir. Aksi halde her yönüyle namaz ibadetine dair bütüncül bir anlayışa sahip olmak pek mümkün görünmemektedir.

Namaz konusu işlendikten sonra yeni alt başlıkta zekat mevzusu ele alınacaktır. En’am ve Bakara surelerindeki ilgili ayetler tespit edilerek bu konudaki bütünlük ortaya konmaya çalışılacaktır.

¹⁶⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, I, s.460.

¹⁶⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, I, s.461.

3.2.2. Zekat

Mekkî En'am suresinde konuyla ilgili tespit ettiğimiz ayet şudur:

*Bütün bunlar ürün verdikleri zaman ürünlerinden yiyin fakat hasat mevsiminde fakirlerin hakkını da verin. Bununla birlikte, ürünlerin hemen tamamını infak etmek ve/veya hiç infak etmemek gibi bir aşırılık yapmayın.*¹⁶⁶

Medenî Bakara suresinde konuyla alakalı tespit ettiğimiz ayet şudur:

*İman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapan, namazı hakkıyla kılıp zekatı veren kimseler Allah katında büyük mükafata nail olacaklar. Üstelik onlar için ne ahirette ne de dünyada hüzn söz konusu olacaktır.*¹⁶⁷

Zekat, İslam dininde belirli ekonomik vasıfları taşıyan Müslümanlar'ın Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde nitelikleri belirtilen kişilere ya da sınıflara yaptıkları mâli yönü ağır basan bir ibadettir. Kur'an'da otuz yerde zekat kelimesi geçer. Bununla birlikte tamamı Medenî surelerde olmak üzere on yerde zekata muâdil olarak sadaka kelimesi kullanılır. Öte yandan hadislerin bir kısmında, hulefâ-i raşidîn ve Emeviler döneminde her ne kadar zekat ve sadaka eş anlamlı olarak kullanılsa da örfte zekat farz bir ibadet sadaka da gönüllü verilen bir yardım olarak kabul görmüştür.¹⁶⁸

Zekatın tarihî serencamına gelince farziyetinin kesin zamanı tartışmalı olsa da Medine döneminde farz kılındığına dâir görüş birliği vardır. Hadis kaynaklarında yer alan bilgilere göre Hz. Peygamber; zekat farz kılınmadan önce Müslümanlar'a fitır sadakasını emretmiş, zekat farz kılındıktan sonra fitır sadakası konusunda emir veya nehiy sadedinde herhangi bir telkinde bulunmamıştır. Ancak şu kadarını söylemek mümkündür ki zekat, hicri ikinci yılda Ramazan orucunu emreden ayetlerden sonra Müslümanlar'a farz kılınmıştır.¹⁶⁹

Yukarıda zikredildiği üzere zekat, her ne kadar Medine döneminde farz kılınsa da Mekkî surelerde de değişik vesilelerle bu ibadete zemin hazırlandığı müşâhede edilmektedir. Örneğin Kalem, Müddessir, Duha, Maûn ve bu bölümde ele alacağımız En'am suresinde bir bilinç inşası oluşturmaya çalışılmaktadır. Söz gelimi yetim,

¹⁶⁶ el-En'am 6/141.

¹⁶⁷ el-Bakara 2/277.

¹⁶⁸ Mehmet Erkal, "Zekat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLIV, 2013, s. 197.

¹⁶⁹ Erkal, "Zekat", s. 197.

yoksul ve ihtiyaç sahiplerine duyarlı olunması, onların ekonomik olarak rahatlatılması Mekki ayetlerde işlenmektedir.¹⁷⁰

Bu bölümde konuyla ilgili olarak ele alacağımız ilk ayet En'am 6/141. ayettir. Bu ayetin genelinde yüce Allah'ın insanlara lütfettiğı ziraat ürünlerden bahsedilir. Üreticilere kendi ürettikleri ürünlerden yemeleri buna ilave olarak hasat günü fakirlerin haklarını da vermeleri öğütlenir.

Fakirlerin haklarının verilmesi mevzusunda kullanılan kelime emir fiil formunda kullanılsa da fakihler ve müfessirler bundan emir anlamı çıkartmamışlardır. Onlara göre bu kelime farziyete değil mübahlığa delâlet eder. Çünkü ayet Mekki'dir ve ibahanın kabul edilmesi en doğru yorumdur.¹⁷¹

Fakirlerin ürünler üzerindeki haklarına gelince bu konuda tabiin müfessirleri görüş birliğine varamamış ve iki yaklaşım ortaya çıkmıştır.¹⁷²

- Tavûs (106/725), Cabir b. Zeyd (93/712) ve Said b. Müseyyeb'e (94/713) göre ayette kastedilen bizâtihi zekatın kendisidir. Tarım ürünlerinde oşur olarak terimleşen zekat miktarı bu ayetle belirlenmiştir.
- Ali b. Hüseyin (94/712), Ata (114/732) ve Mücahid'e (103/721) göre bu ayette kastedilen zekat değildir. Zekatın dışında fakirlere verilebilecek muayyen olmayan bir miktardır. Çünkü zekat Medine'de farz kılınmıştır. Oysa bu ayet Mekki'dir.

Öte yandan yine tefsir kaynaklarında yukarıdaki iki yorumu birleştiren bir yaklaşımı bulmak da mümkündür. Söz gelimi Kurtubi'ye göre bir kelimedden aynı anda emir ve ibaha anlamlarını çıkarmak mümkündür. Çünkü şeriatta buna mâni bir durum

¹⁷⁰ Mesela Kalem suresinin 27-28. ayetlerinde "Ardından da, -Hayır! Doğru yere geldik, ama görünen o ki biz büsbütün mahvolmuş durumdayız. - dediler. Bunun üzerine içlerinden akıllı başında birisi, - Ben size Allah'ı hesaba katmanız, O'na isyan etmemeniz, fakir-fukaranın hakkını gözetmeniz gerektiğini söylememiş miydim?!- dedi." Yine Müddessir suresinin 42-44. ayetlerinde "Nedir sizi cehenneme sürükleyen?! Onlar şöyle karşılık verecekler: Biz Allah'ın birliğine iman etmez, O'na boyun eğmezdik. Fakir-fukarayı doyurmazdık." Duha suresi 9-11. ayetlerinde "O halde sen de sakın yetimlere kötü davranma. El açıp yardım isteyeniyi azarlama. Rabbinin sana lütfettiğı bunca nimeti her daim minnet ve şükranla an ve O'nun gönderdiği vahyi dur-durak bilmeden anlat." Mekke döneminde zekata zemin hazırlandığı görülmektedir.

¹⁷¹ Beğavi, *Tefsir'ul-Beğavi (Meâlimu't-Tenzil)*, C III, s. 195.

¹⁷² İbn Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, C I, s. 282.

yoktur. Dolayısıyla farziyet ve ibaha birlikteliğinin bir kelimedede birleşmesi imkan dahilindedir.¹⁷³

En'am suresinin ilgili ayeti detaylı bir şekilde incelendiğinde şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Bu ayetin öncesinde müşriklerin Allah'ın nimetleri hakkındaki yanlış telakkileriden bahsedilmiştir. Cahiliye uygulamalarının yanlışlığı ortaya konduktan sonra Allah'ın kudretinin bir göstergesi olarak bu nimetler sayılmıştır. Ayrıca insanlar için yaratılan bu rızıklardan istifade etmenin mübahlığına ve bunların üzerinde bazı kimselerin hakları olduğuna ayette vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla bu ayette bizâtihi zekat değil zekata bir ön hazırlık prensip olarak benimsenmiştir.

Medenî surelerde ise zekat konusunu sarih ifadelerle, bildiğimiz şekliyle görmek mümkündür. Mesela En'am suresinin ilgili ayetiyle bütünlük sağladığını düşündüğümüz Bakara suresinin 277. ayeti buna açık bir örnektir.

Kur'ân-ı Kerîm'in dikkat çekici özelliklerinden birisi de zıtlıkları çok iyi harmanlaması ve eşyayı zıttıyla öğretme metodunu uygulamasıdır. Örneğin Kur'ân'da iyi-kötü, sevap-günah, tehdit-müjde içeren ayet grupları peş peşe verilir. Aynı metod Bakara'nın bu bölümde ele alacağımız ilgili ayetinde de mevcuttur. Bakara suresinin 276. ayetinde tefecilikle elde edilen kazancın kişiye bir fayda sağlamayacağı açıklanmıştır. Akabinde ise kazançta bereketi sağlayan şeyin zekat ve sadaka olduğu açıklanmıştır.¹⁷⁴

İslam dini amel-i salih sahibi bireyler yetiştirmek ister. Amel-i salih, kişinin hem kendisine hem de çevresine fayda sağlayan eylemler bütünüdür. Buna göre ayette belirtildiği gibi amel-i salih maddî anlamda namaz, mâlî anlamda da zekat ve sadaka ile gerçekleşir. Eğer bir kişi asgari oranda miktarları belirtilen farz zekat ibadetini yerine getirirse ve de bir kurala bağlı olmayan infak yaparsa bu insanların oluşturduğu toplumda korku ve hüzn kalmaz. Yoksul ve zengin arasındaki uçurum kalkar. Oysa faiz ve tefecilik üzerine kurulmuş bir toplumda yoksul ve zengin arasında çekememezlik ve düşmanlık hep bâki kalır.¹⁷⁵

¹⁷³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, C VII, Riyad: Dâru Âlemi'l Kütüb, 2010, s. 99.

¹⁷⁴ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb)*, C VII, s. 104.

¹⁷⁵ Karaman, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C I, s. 442.

Zekat alt başlığında ele alınan En'am ve Bakara surelerinin ayetleri arasında şöyle bir bütünlük tespit edildi: Zekat, Medine döneminde farz kılındığı için öncelikle Mekki ayetlerde bu ibadetin nasıl yer aldığı incelendi. Buna göre En'am'ın da dahil olduğu Mekke dönemindeki ayetlerde zekata bir ön hazırlık olarak yoksula infak, yetimi gözetme gibi temel davranışlar Müslümanlar'a kazandırılmaya çalışılmıştır. Medine dönemi ayetlerinde ise ki buna Bakara'nın ilgili ayetleri de dahildir artık sistemli bir hal alan mâlî bir ibadeti sarîh ve net ifadelerle görmek mümkündür. Yani tedricî bir öğretim tarzıyla İslam'ın bir ilkesi zamana yayılarak Hz. Peygamberin riâsetinde inananlara kazandırılmıştır. Kısaca Bakara suresi göz ardı edilerek sadece En'am suresine bakılırsa salt tarım ürünlerinin bir kısmı yoksullara infak edilebilir vehmi ortaya çıkar. Diğer yandan En'am suresi görülmeden yalnızca Bakara suresi dikkate alınırsa zekatın en son aşamasına nasıl geldiği yeterince anlaşılamaz.

Yeni alt başlıkta yukarıda zikredilen İslam'ın temel iki ibadetini, bunların dışındaki diğer ibadetleri ve kulluğu yalnızca Allah için yapmanın gerekliliği ele alınacaktır.

3.2.3. İbadeti Allah'a Has Kılmak

Mekki En'am suresinde konuyla ilgili tespit ettiğimiz ayet şudur:

*[Ey Peygamber!] Yine de ki onlara: "Benim namazım-niyazım, [hac, kurban gibi] diğer bütün ibadetlerim, kısaca hayatım ve ölümüm, âlemlerin rabbi olan Allah içindir, Allah'a adanmıştır."*¹⁷⁶

Medeni Bakara suresinde ise konuyla ilgili tespit ettiğimiz ayet şudur:

*Ey Mü'minler! Size lütfettiğimiz temiz/helal rızıklardan faydalanın. Mademki yalnız Allah'a kulluk/ibadet ediyorsunuz, o halde size verdiği bunca nimete karşılık imanla ve itaatle şükredin.*¹⁷⁷

İbadet kelimesi Arapça'da a-b-d sulasî fiilinden istikâk eden bir mastardır. Terim anlamıyla ise ibadet; bir inanç sisteminde yaratıcı tarafından muhataplardan yerine getirilmesi istenen, güzel niyetlerle yapılan, belirli niteliklere sahip şer'î

¹⁷⁶ el-En'am 6/162.

¹⁷⁷ el-Bakara 2/172.

eylemlerdir.¹⁷⁸ Bu inanç sistemine müntesip bireyler kendilerine emredilen fiilleri yerine getirmekle o inanç sistemine âdiyetlerini gösterirler.

Kur’ân’da ibadet kavramı biri kulluk diğeri de namaz, zekat vs. gibi ibadet-i mersûme olmak üzere iki anlamda kullanılır.

Bütün semavî dinlerde olduğu gibi İslamiyet’te de muayyen ibadetler mevcuttur. İbadetler Hz. Peygamber tarafından yirmi üç seneye yayılan bir zaman diliminde Müslümanlar’a peyderpey öğretilmiştir. Bununla birlikte yine zamansal olarak değişik dönemlere denk gelmek üzere ibadetler kısmî olarak inananlara farz kılınmıştır.

İslam dininin müntesiplerinden beklediği şey farz kılınan ya da kılınmayan bu ibadetler yerine getirilirken onların yalnızca Allah için yapılmasıdır. Çünkü birtakım beklentilere, çıkarlara, pragmatist arzulara dayanan ibadetler şeklî şartları taşısa da bir kıymet-i harbiyeye sahip değildir.

Kur’ân’da ibadetlerin yalnızca Allah için edâ edilmesine dâir ayet gruplarını görmek mümkündür. Ancak biz, bu bölümde ilk olarak En’am suresinin 162. ayetini daha sonra Bakara suresinin 172. ayetini ele almakla iktifâ edeceğiz.

En’am 6/162. ayette Hz. Peygamberin dilinden müşriklere karşı şu ifadeler dökülmektedir: Namaz, hac ve kurban gibi İslam dininin temel ibadetleri yalnızca Allah’a aittir. Benim hayatta kazandıklarım, iman üzere ölmem, dünyada yaptığım bütün iyi ve faydalı işler yani amel-i salih hepsi onun arzusu gözetilerek gerçekleştirilmiş ibadetlerdir.¹⁷⁹

Rükû ve secde bölümleriyle tevazû, huşû içerisinde kılınan namaz yalnızca Allah için edâ edilir. Allah’ın dışındaki hiçbir puta, beşere ibadet edilmez. Bununla birlikte ayette salât kelimesinden sonra gelen “nüsük” sözcüğünün içerdiği anlamlardan hareketle ayete üç farklı yorum getirilmiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2010, s. 211.

¹⁷⁹ en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, C II, s. 63.

¹⁸⁰ el-Maverdî, *Tefsîru’l-Maverdî (en-Nüket ve’l-Uyûn)*, C III, s. 195.

- I. Said b. Cübeyr (94/713), Mücahid ve Katade'ye (117/735) göre nüsük hac ve umrede kesilen kurban anlamına gelir.
- II. İkinci bir yoruma göre nüsük, din demektir.
- III. Zeccac'a (337/949) göre nüsük, ibadet anlamı taşır.

Bize göre bir dilci olan Zeccac'ın görüşü daha isabetlidir. Çünkü n-s-k sülâfi fiilinden iştikak eden nâsik kelimesi âbid sözcüğüyle eş anlamlıdır. Dolayısıyla kelimeye ibadet anlamının verilmesiyle şu şekilde bütüncül bir mana ortaya çıkar: Başta namaz olmak üzere bütün ibadetler yalnızca Allah için yerine getirilir.

Yukarıda değinildiği gibi En'am suresinin bu ayeti Hz. Peygamberin dilinden aktarılmıştır. Ayetin son kısmında da o, Müslümanlar'ın ilki olduğunu beyan etmiştir. Yani Hz. İbrahim'den beri gelen sâfi, bozulmamış, içerisine hiçbir şirk pisliği bulaşmamış tevhid inancına ilk teslim olan insan olduğunu belirtmiştir. Bu ifadeler yüce Allah'ın emirlerine ilk uyan kişinin Hz. Peygamber olduğuna işaret etmekle birlikte bu emirlerin muhatabının sadece o olmadığını da gösterir. Böylece Hz. Peygamber örneğinde bütün Müslümanlar'a yapılması buyrulan ibadetleri sadece Allah için yerine getirmeleri emredilir.¹⁸¹

En'am suresinin ele aldığımız ilgili ayetindeki manayı Bakara suresinde de görmek mümkündür. Bakara'nın 172. ayetinde konu nimetler üzerinden anlatılır. Şöyle ki bu ayetin öncesinde başta müşrikler olmak üzere bütün insanlara Allah'ın yarattıklarından temiz ve helal olanları tercih etmeleri emredilir. Daha sonra konu mü'minler özeline indirgenir ve şu şekilde bir bağlantı kurulur: Allah'a kul olduğunu, yalnızca ona ibadet ettiğini iddia eden birisi Allah'ın kendisine sunduğu nimetlere şükretmelidir.¹⁸² Daha açık bir ifadeyle mü'min bir kişi Allah'ın verdiği rızıklara/nimetlere bu şükürü gerçekleştirebilmek için ibadetlerini yalnızca onun adına yerine getirir.

Bu bölümde ibadet üst başlığı altında çeşitli ibadetlerin En'am ve Bakara surelerinde nasıl işlendiğine değinildi. İslam'ın en temel ibadetlerinden olan namaz ve zekata yer verildi. Bu yapılırken ibadetlerin farz kılınma tarihleri ve bunların Mekkî ve Medenî surelere nasıl yansıdığı incelendi. Son olarak ibadetlerin yalnızca Allah için

¹⁸¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C III, s. 561.

¹⁸² Karaman, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C I, s. 257.

yerine getirilmesi konusu işlendi. Mezkûr konu da çeşitli ayetlerle tedkik edilerek ibadet üst başlığı sona erdirildi.

Yeni bölüm İslam dininin günlük hayata yansıyan boyutu olan muâmelât alanı üzerine olacaktır. Müslümanlar'ın toplumsal hayatta kendi aralarındaki ve diğer inanç gruplarına mensup insanlarla olan ilişkilerini düzenleyen kuralların En'am ve Bakara surelerinde nasıl bir bütünlük içerisinde yer verildiğine değineceğiz.

3.3. Muâmelât

İslam hukukunda ibadet ve ukûbât alanının dışında kalan günlük yaşamdaki her türlü konuyu içine alan en geniş bölümdür. Muâmelâtla ilgili ilk alt başlığımız “şahitlik” konusu olacaktır.

3.3.1. Şahitlik

Mekkî En'am suresinde konuyla ilgili tespit ettiğimiz ayet şudur:

*[Hakemlik, şahitlik gibi] herhangi bir konuda söz söylediğiniz zaman akrabanızın aleyhine dahi olsa mutlaka doğruyu söyleyin. Gerek Allah'a gerek insanlara verdiğiniz sözlere sadakat gösterin.*¹⁸³

Medenî Bakara suresinde ise konuyla alakalı tespit ettiğimiz ayetler şunlardır:

*Ey müminler! Şahit olarak belirlenen kimseler şahitliğe çağrıldıklarında bu görevden kaçmasınlar. [Şahit sıfatıyla yalan konuşursanız] Allah'ın emrine karşı gelmiş olursunuz.*¹⁸⁴

*Borç, alışveriş ve diğer bütün hususlarda görüp bildiğiniz bir hakikati gizlemeyin. Çünkü görüp bildiği bir hakikati gizleyen kişi büyük günaha girmiş olur. [Unutmayın ki] Allah yapıp ettiğiniz her şeyi eksiksiz bilir.*¹⁸⁵

Şâhid, Arapça'da ş-h-d sulasî fiilinin masdarı şehâdet kelimesinden istikâk eden bir sözcüktür. Bir olaya ya da duruma muttali olan, onu gören kişiye şâhid denir. Terim anlamıyla ise “Ceza ve hukuk davalarında bilgileri hakkında beyanda bulunan üçüncü şahıslardır.”¹⁸⁶

¹⁸³ el-En'am 6/152.

¹⁸⁴ el-Bakara 2/282.

¹⁸⁵ el-Bakara 2/283.

¹⁸⁶ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 517.

Şâhidlik vasfını taşıyan kişiler birinin elinde bulunan hakkın/şeyin başka birisine ait olduğunu mahkemede haber verirler. Bu yönüyle şâhidler bir davanın seyrini, bir hakkın sahibini beyanlarıyla değiştirme gücüne sahiptirler. Dolayısıyla şâhidler için iki yönlü bir durumdan bahsetmek mümkündür:

- I. Davanın doğru sonuçlanabilmesi ve kâdının isabetli karar verebilmesi için bilgisi bulunduğu bir konuda şahidlikte bulunması,
- II. Bilegisi bulunduğu bir konuda eşinin-dostunun, akrabalarının aleyhine de olsa mahkemede doğru bilgi vermesidir.

Biz, bu bölümde yukarıdaki maddelerden ikincisi üzerinde yoğunlaşacağız. Çünkü Bakara suresinin ilgili ayetleri şahidlik konusunda birkaç farklı noktaya daha temas etse de aynı durumu En'am suresinin ayetinde görememekteyiz.

En'am suresinin 152. ayetinde bir konuda söz söylendiğı zaman doğru söylenmesi emredilmiştir. Ayette söz söylemekten kastedilen, hükümlerde doğru olanın yerine getirilmesi ve şahidlikte de gerçek olanın beyan edilmesidir. Şâhidlik yapacak kişinin yakınlarının, akrabalarının aleyhinde de olsa bunu yerine getirmesi ayette özellikle vurgulanmıştır.¹⁸⁷

Şâhid, bir kişi hakkında verdiği şehadetle onun hakkından fazlasını veya azını almasına sebep olmamalıdır. Bilakis şâhidin beyanıyla her şey ayan beyan ortaya çıkmalı herkes müstehak olduğunu tastamam edinmelidir. Öte yandan şâhidin kendisi de davayla bir yönüyle ilintili ise aynı durum kendisi için de geçerlidir.¹⁸⁸

Ayette yakın akrabalar olarak anlam verilen “zâ'l-kurbâ” ifadesinin kimler olduğu hakkında Nisa suresinin 135. ayetinden hareketle¹⁸⁹ şunlar söylenmiştir: Başta şâhidin kendisi, şâhidin annesi-babası, anne ve babaya yakın olan akrabalaradır.

Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerîm'de insanların psikolojik özelliklerini gözetmiş ayetlere bazı kayıtlar getirerek bunlara dikkat çekmiştir. En'am'ın ilgili ayetinde de insanların zaafiyet gösterebileceğı bir noktaya vurgu yapılmıştır. Söz gelimi bir kısım kişiler ebeveynlerine, yakınlarına duydukları sevgi ve acıma gibi duygularla hakkı

¹⁸⁷ el-Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmî'l-Kur'an*, C VII, s. 137.

¹⁸⁸ Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l Muhît*, C IV, Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1993, s. 253.

¹⁸⁹ “Ey Mü'minler! Kendinizin, ana-babanızın veya akrabanızın aleyhine de olsa, bütün gücünüz ve samimiyetinizle hep adalet ve hakkaniyetten yana olun, Allah için doğru şâhidlik yapın...” en-Nisa 4/135.

gizleyebilirler. Subjektif sebeplerle yakınları üzerinden başkalarına haksızlık yapabilirler. İşte bunu önlemek için beşerî muamelelerde sıkça karşılaşılan bu noktaya ayette işaret edilerek bilhassa uyarıda bulunulmuştur.¹⁹⁰

En'am suresinin çeşitli tefsir kaynaklarından istifade ederek buraya kadar işlediğimiz 152. ayetiyle bütünlük kuran ayetler Bakara suresinin 282-283. ayetleridir. Şahidlik konusunda birçok noktaya temas eden¹⁹¹ bu ayet gruplarının konumuzla ilgili yönünü incelemeye çalışacağız.

Bakara suresinin ve Kur'an-ı Kerîm'in en uzun ayetinde şahidlik konusu etraflıca anlatılmıştır. Buna göre özellikle vadeli işlemlerde daha sonra yaşanabilecek tartışmalara karşı önceden önlem almak ve ticarî işlemleri düzenlemek adına öncelikle insanlara yazı/kitâbet yöntemi önerilmiştir. Akabinde ise işi daha da muhkem kılmak amacıyla yazının yanında şahidlerin de bu işleme şehâdet etmesi, onların da anlaşma belgesinde kayda geçirilmesi ve belgenin birkaç nüsha halinde ilgililere verilmesi anlatılmıştır.

Öte yandan ayetin konumuzla ilgili bölümünde anlaşmayı yazan kâtibin ve anlaşmaya şehâdet eden şahidlerin borçluya ya da alacaklıya zarar vermesi yasaklanmıştır. Çünkü kâtip yanlış yazma, rakamlarda tahrife gitme; şahid ise tanık olmadığı bir duruma şehâdet etme ve anlaşılan miktar üzerinde bir artırım-eksiltme yoluyla zarara sebep olabilir. Bu yüzden yüce Allah hem kâtibe hem de şahide ayette uyarıda bulunmakta, onların adaletten ve hakkaniyetten ayrılmamalarını emretmektedir.¹⁹²

Kâtib ve şahid olumsuz bir iş yapmaları yani bilerek yanlış yazma ve şahid sıfatıyla yanlış konuşma durumunda onlar Allah'ın emrine karşı gelmiş olurlar. Ayrıca Allah'ın emirlerine itaatsizlik etmiş sayılırlar.

Kâtib ve şahidin alacaklıya ya da borçluya nasıl zarar verebileceklerine dâir üç ihtimal vardır:¹⁹³

¹⁹⁰ Karaman, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C II, s. 489.

¹⁹¹ Örneğin şahidliğin gerekliliği, kadın ve erkeğin şahidliği, yolculuktaki ticarî işlemlerdeki şahidlik. Söz gelimi kadın ve erkeğin şahidliği konusunda tefsir kaynaklarında çokça tartışmalar mevcuttur.

¹⁹² Beğavi, *Tefsîr'ul-Beğavî (Meâlimu't-Tenzil)*, C I, s. 352.

¹⁹³ el-Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, C III, ss. 405-406.

- I. Katade, Tâvûs ve İbn Zeyd'e (45/665) göre kâtib kendisine söylenmeyen bir şeyi kayda geçirebilir. Şâhid de anlaşılan miktarı fazla veya eksik gösterebilir.
- II. İbn Abbas (68/688), Mücâhid ve Atâ'ya göre bazı insanlar bir ticarî işlem yapılırken kâtib ya da şâhid olmaları için çağrılabilir. Ancak bu kişiler gönülsüz davranarak talebi reddedebilir. Böylece bir işlem gerçekleştirmeye çalışan şahıslar kâtib ve şâhid olmadığı için ticaret yapamayarak zarara girebilirler.
- III. Dahhâk (105/723) ve Süddî'ye (127/745) göre kâtib ve şâhid olmaları için davet edilen kişiler daha önemsiz bir işle meşgul oldukları halde bu davete icabet etmeyebilir. Yine bir ticarî muâmeleye engel olarak alıcıyı ve satıcıyı zarara sokabilirler.

Yukarıda kâtib ve şâhidin alacaklıya ya da borçluya nasıl zarar verebileceklerine dair bazı müfessirlerden alıntılar vererek değindik. Ancak bu işin bir de kâtibe ve şâhide zararı dokunabilecek yönünü işlemek gerekir. Buna göre ayetteki kelime (ولا يضار) meçhul sigası olduğuna göre ayetten ne kâtib ne de şâhid zarara uğratılmasın manası da çıkarılabilir. Şöyle ki kâtib ve şâhid asıl işlerinden alıkonmak suretiyle onlara zarar verilebilir.¹⁹⁴

Bakara suresinin 283. ayetinde ise özellikle kul hakkının kaybolma riski ortaya çıktığında tanıkların bu duruma müdahale etmeleri istenmiştir. Çünkü şâhidliği gizlemek ve bilinen bir şeyi söylememek kalple işlenen bir günahdır.

Şâhidlikle ilgili En'am ve Bakara surelerinin ayetleri arasında şöyle bir bütünlük tespit edildi: Öncelikle Kur'an'da şâhidlik konusunun çok farklı yönlerine değinen ayetler mevcuttur. Ancak bu bölümde şahidlerin tanık olduğu durumu mahkeme huzurunda aynen beyan etmeleri gerektiği konusu işlendi. En'am'da bu konu yakın akrabalar örnek gösterilerek Bakara'da ise şahid sıfatıyla yalan konuşulmaması ve şâhidin tanıklığa çağrıldığında davete icabet etmesi gerekliliği üzerinden anlatılmıştır.

¹⁹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C I, s. 264.

3.3.2. Yetimlerle Olan İlişkiler

Mekkî En'am suresinde konu ile ilgili tespit ettiğimiz ayet şudur:

*Rüşt çağına gelinceye değin yetimin malına dokunmayın. Bununla birlikte, onun yararına olması için malının değerini koruma ve artırmaya yönelik tasarruflarda bulunabilirsiniz.*¹⁹⁵

Medenî Bakara suresinde ise konuyla alakalı tespit ettiğimiz ayet şudur:

*[Ey peygamber!] Sana yetim çocuklara nasıl davranılacağı, mallarının nasıl kullanılacağı hakkında soruyorlar. De ki: "Onlara sahip çıkıp durumlarını düzeltmek elbet hayırlıdır."*¹⁹⁶

Yetim kelimesi yalnız olmak, tek başına kalmak anlamlarına gelen "yütm" sözcüğünden türemiştir. Dolayısıyla bir çocuğun babası öldüğünde o, yalnız kaldığı için kendisine yetim denilmesi buradan gelmiştir.¹⁹⁷

Arap örfünde babasını kaybeden çocuğa yetim denildiği gibi annesini ya da her ikisini kaybedene de yetim denilir. Ancak dini literatürde daha çok babası ölmüş, bülûğ çağına erişmemiş çocukları ifade eder.¹⁹⁸

Kur'an-ı Kerim'de yetimlerden bahsedilmesinin¹⁹⁹ arka planına gelince konuyla ilgili şu husus zikredilebilir: Cahiliye dönemi kabile savaşları ardında onlarca dul kadın, yüzlerce yetim çocuk bırakıyordu. Evin geçimini sağlayan erkekler öldüğü için bu kadınlar ve çocuklar ciddi anlamda maddî sıkıntı çekiyorlardı. Ayrıca kızlara, kadınlara, eli silah tutmayan çocuklara ve yaşlılara onların miraslarından pay da verilmiyordu. Bununla birlikte bezen yetim kızlar vâsileri tarafından evlendirilerek

¹⁹⁵ el-En'am 6/152.

¹⁹⁶ el-Bakara 2/220.

¹⁹⁷ İbrahim, *el-Mu'cem 'ul-Vesît*, s. 1062.

¹⁹⁸ Imâdü'ddîn Muhammed b. et-Taberî el-Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkamü'l-Kur'an*, C I, Beyrut: Dârü'l Kütübi'l İlmiyye, 2013, s. 126.

¹⁹⁹ Kur'an'da 22 ayette yetimlerle ilgili çeşitli meselelerden bahsedilmiştir. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibidir:

- Yetimlere iyi davranmak gereklidir. Örneğin "İşte o, yetimi horlar, itip kakar." (el-Mâûn 107/2.) ve "Siz [nankörler, kafirler] öksüzü, yetimi bir kez olsun sevindirmezsiniz." (el-Fecr 89/17.)
- Yetimleri küçümsememek gerekir. Mesela "O halde sen de sakın yetimlere kötü davranma." (ed-Duhâ 93/9.)
- Muhtaç yetimleri doyurmak gerekir: Söz gelimi "[Ey Peygamber!] Sana Allah yolunda nasıl ve nereye harcayacaklarını soruyorlar. De ki: Malınızdan-mülkünüzden öncelikle yardıma muhtaç durumdaki ana-babaya, yakınlara, yetimlere harcayın." (el-Bakara 2/215.)

mehirlerine el konuluyor, bazen de bizzât vâsiler tarafından nikahlanarak bütün hakları ellerinde alınıyordu.²⁰⁰

Kur'ân'da yetîmlerle ilgili her ne kadar farklı mevzulara değinilse de biz, bu bölümde En'am ve Bakara surelerinin ortak olarak işledikleri bir konuyu ele alacağız. Bu konu, yetîmlerin miras olarak kendilerine kalan malların onların velileri ya da vâsileri tarafından en güzel şekilde değerlendirilmesidir.

Hiç tartışma götürmeyen bir gerçek vardır ki meşru yolla kazanılan mal-mülk dokunulmazdır, korunma altındadır. Ancak yetîmler korunmasız ve sahipsiz olduklarından dolayı onların mallarının korunması, teminat altına alınması daha büyük bir anlam ifade eder. En'am suresinin ilgili ayetinde öncelikle buna dikkat çekilmiş, yetîmlerin mallarının saldırı ve istismara açık olduğu belirtilmiştir. Onların mallarına en güzel şekilde davranılması gerektiği beyan edilmiştir.²⁰¹

Öte yandan yetîmlerin mallarıyla hiç ilgilenmemek de yerilen bir davranıştır. Çünkü en kötü halde mal-mülk yerinde sayar, bir artış sağlanmaz. Mal değer kaybı yaşar. Dolayısıyla ayette onların mallarıyla en güzel şekilde ilgilenmek zımnen teşvik edilmiştir.

Yetîmlerin mallarına yapılabilecek en iyi, en faydalı işler onun korunması, işletilerek daha büyük bir hale getirilmesi ve zamanı geldiğinde kendilerine teslim edilmesidir. Yani bu süreç onların ergenlik çağlarına kadar devam eder. Onlar ergenlik çağlarına ulaştıklarında velileri veya vâsileri tarafından daha iyi bir seviyeye getirilen malları kendilerine teslim edilir.²⁰²

Yetîm çocuklar ergenlik çağlarına ulaştıklarında velileri ya da vâsileri tarafından denenir, sınanır. Bu süreçte ve öncesinde onlar mallarını iyi kullanmaları noktasında alıştırılır. Onlar ergenlik çağlarına değdiklerinde kendilerinde rüşd hali hissedilirse ve dinî terbiyeye sahip olduklarına kanaat getirilirse malları kendilerine

²⁰⁰ Abdüsselam Arı, "Yetim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLIII, 2013, s. 501.

²⁰¹ Karaman, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C II, s. 488.

²⁰² Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, C III, s. 547.

teslim edilir.²⁰³ Ergenlik çağlarında rüşd haline uygun işler yapmazlarsa biraz daha beklenir.²⁰⁴

İbn Abbas ve Katade'den gelen bir rivayete göre En'am suresinin yukarıda değindiğimiz "Rüşd çağına gelinceye değin yetimin malına dokunmayın." şeklindeki 152. ayeti²⁰⁵ nâzil olunca Müslümanlar yetimlerin mallarını kendi mallarından abartılı bir şekilde ayırdılar. Yetimin yemeğini bile ayrı pişirdiler. Kendileri bu yemekten yemediler, onlara ait sudan içmediler. Bu durum öyle bir dereceye vardı ki yetimlere ayrılan gıda maddeleri belli bir süre sonra bozuldu. Yaşanan mezkûr gelişmeler yetimleri ziyadesiyle üzdü, onlar da Hz. Peygamber'e durumu bildirdiler. Bunun üzerine Bakara suresinin 220. ayeti nâzil oldu.²⁰⁶

Bakara suresinin 220. ayetinde herhangi bir ücret almadan ya da karşılık beklemeden yetimlerin mallarını artırmanın çok iyi bir davranış olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu işin ahirete ilişkin sevap yönü de yüksektir. Öte yandan bu durum yetimlerin mallarında bir artış sağladığı için onlar açısından da çok faydalıdır.²⁰⁷

Bakara suresinin ilgili ayetine göre konuyla ilgili ikinci bir alternatif daha vardır. Ama bu durum ayette emir değil ibâha formunda gelmiştir. Buna göre ayeti şu şekilde okumak mümkündür: Artış gözetmek koşuluyla yetimlerin malını kendi malınıza katabilirsiniz. Bununla birlikte geçim, barınma, ulaşım vs. hizmetler için bu ortak fondan harcama yapabilirsiniz. Çünkü yetimler kardeşinizdir. Kardeşlik mal ve mülkü artış amacıyla ortak hale getirmeyi gerektirir. Diğer yandan Allah, onların malı hakkında iyi düşüneni de kalbi bozuk olanı da bilir. Karşılığını ona göre verir.²⁰⁸

²⁰³ Bu durum Nisa suresinin 6. ayetinde detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca veli/vâsi-yetim ilişkisi detaylı olarak düzenlenmiştir. Söz gelimi veli/vâsi zengin bir kişiye kendi malıyla yetinmeli yetiminkine dokunmamalıdır. Yok eğer veli/vâsi fakir bir kişi ise yetimin malından zorunlu ihtiyaçlarını giderecek kadar harcamalıdır. (Ebû Bekir Ahmed er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, C II, Beyrut: Dârü'l Fikr, 2010, s. 95.)

²⁰⁴ Yetim çocuk ergenlik çağına ulaştığında rüşd haline uygun davranışlar sergilemiyorsa onun malını korumak adına belli bir süre daha beklenir. Ancak bu süre noktasında İslam fıkıhçıları görüş birliğine varamamışlardır. Örneğin Ebu Hanife'ye göre maksimum yirmi beş yaşa kadar beklenebilir. (Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Beta Yayınları, 2013, s. 219.)

²⁰⁵ Başka bir görüşe göre Bakara suresinin 220. ayetinin nâzil olmasına sebep olan durumlar Nisa suresinin 10. ayetinden kaynaklanmıştır. Çünkü Nisa suresinin ilgili ayetinde "Hiçbir hak-hukuk gözetmeden yetimlerin mallarını yiyenler, aslında karınlarına ateş doldurmuş olmaktadır. Bu yüzden onlar cehennemdeki korkunç ateşte yanacaklar." şeklinde bir ifade kullanılmıştır. (Beğavi, *Tefsîr'ul-Beğavî (Meâlimu't-Tenzîl)*, C I, s. 254.) Ancak biz, konuyla ilgili yukarıda değindiğimiz görüşü benimsiyoruz.

²⁰⁶ el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, C II, s. 71.

²⁰⁷ Beğavi, *Tefsîr'ul-Beğavî (Meâlimu't-Tenzîl)*, C I, s. 254.

²⁰⁸ el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, C I, s. 119.

Yukarıda hep ekonomik referanslarla tefsir edilen ayeti başka bir yorumla anlayanlar da olmuştur. Onların yaklaşımına göre yetimler Müslümanlar'ın din kardeşidir. Müslümanlar yetimlerle akrabalık, hısımlık kurarak onları ailelerine dahil etmelidirler.²⁰⁹

Sonuç olarak bu bölümde En'am ve Bakara sureleri arasında şöyle bir bütünlük tespit edildi: Kur'ân-ı Kerîm'de yetimlerle ilgili konunun çok farklı yönlerine temas eden ayetler olsa da bu iki surenin ilgili ayetlerinde onların mallarına iyi amaçlarla yaklaşılması gerektiği belirtilmiştir. İslam, cahiliye döneminde hem yetimlere şahsen haksızlık yapılması hem de onların mallarının adaletsiz bir şekilde kullanılması gibi sebeplerle onlara iyi davranılmasını emretmiştir. Ancak bu sefer de bazı sahabiler ayetteki uyarının fazlaca etkisine kapılmış yetimlerin mallarına el sürmemiş ve böylece onların aleyhine olacak bir davranışa yönelmişlerdi. En'am suresinin 152. ayetinde ve nâzil olmasına sebep olduğu Bakara'nın 220. ayetinde özetle ifrat ve tefritten kaçınılması gerektiği, onların mallarına iyi niyetlerle yaklaşılmasının teşvik edildiği bütünlük içerisinde anlaşılmaktadır.

3.3.3. Ana-Baba Hakları

Bu bölümde çocukların dünyaya geliş sebepleri olan ebeveynlerine iyi davranma yükümlülüğünü En'am ve Bakara surelerinin ilgili ayetleri ışığında işleyeceğiz. Mekki En'am suresinde konuyla ilgili tespit ettiğimiz ayet şudur:

*[Ey Peygamber!] De ki onlara: “Gelin ben size rabbinizin neleri olmazsa olmaz, dolayısıyla farz kıldığını söyleyeyim. Allah’a hiçbir şeyi eş ve ortak koşmayın. Ana-babanıza iyi davranın.”*²¹⁰

Medenî Bakara suresinde ise konuyla alakalı tespit ettiğimiz ayetler şunlardır:

*Vaktiyle İsrailoğullarına, “Allah’tan başkasına kulluk etmeyin. Ana-babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara iyi davranıp yardım eli uzatın. İnsanlara hep iyiliğe teşvik edici sözler söyleyin; namazı hakkıyla kılın; zekatı verin.” diye emretmiştik.*²¹¹

²⁰⁹ el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, C I, s. 119.

²¹⁰ el-En'am 6/151.

²¹¹ el-Bakara 2/83.

*[Ey Peygamber!] Sana Allah yolunda nasıl ve nereye harcayacaklarını soruyorlar. De ki: “Malınızdan-mülkünüzden öncelikle yardıma muhtaç durumdaki ana-babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara harcayın.”*²¹²

Tezimizde benimsediğimiz yöntem gereği öncelikle En’am suresinden başlayacağız. Buna göre En’am’ın 152. ayetinde yüce Allah, Hz. Peygamber’in müşriklere şöyle demesini emrediyor: Ey putları Allah’a aracı kılarak şirk inancı içinde olan kavmim! Kafanıza ve keyfinize göre bazı şeyleri haram, bazılarını da helal kılıyorsunuz. Sizin aklî ve dinî olarak bir yere dayanmayan bu teşrî hükümlerinizi Allah katında geçersizdir. Şimdi ben size Allah’ın gerçek hükümlerini açıklıyorum. Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayacaksınız. Anne ve babanıza en iyi şekilde davranacaksınız. Onların sizin üzerinizdeki haklarını tam anlamıyla yerine getireceksiniz.²¹³

İnsanların yaratıcısı olması bakımından Allah Teâlânın yarattıkları üzerindeki hakkı sadece kendisine ibadet edilmesidir. Zaten ayetin başlangıç kısmından bunu çıkarmak mümkündür. Çünkü ayette şirk inancı yerine Allah inancı vurgulanmıştır. Öte yandan yüce Allah’ın bu yaratma fiiline maddi planda sebep olarak bunun gerçekleşmesini sağlayan anne-babanın hakkı da evlatları tarafından en mükemmel şekliyle muamele görmektir.

Bu ayetle ilgili dikkat çekici bir husus da şöyledir: İlgili ayetin başlangıç kısmında Hz. Peygamber, müşriklere Allah’ın neleri haram kıldığını söyleyeceğini belirtmiştir. Ancak bunlar arasında ebeveynlere iyi davranılması gerektiği de geçmektedir. Haram kılınan maddeler arasında ana-babaya iyi davranma emrinin hangi münasebetle yer aldığı sorgulanacak olursa bunun nedeni şu şekilde açıklanabilir: Ayette Arapça’da kelimeler arasındaki zıtlıklardan yararlanılarak hoş bir yöntem benimsenmiştir. Şöyle ki bir şeyi emretmek onun tam tersini yasaklamak anlamına gelir. Yani ebeveynlerinize kötü davranmayın, onlara kötülük yapmayın demek istenmiştir.²¹⁴ Arapça’da böyle bir edebi nüktenin yapılmasının gerekçesi mübalağa sanatının icra edilmesi içindir.²¹⁵

²¹² el-Bakara 2/215.

²¹³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, C IX, s. 656.

²¹⁴ es-Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsîr*, C I, s. 397.

²¹⁵ Mehmed Ebû’s Suud, *İrşâdü’l-Akli’s Selîm İlâ Mezâyâ’l-Kitâbi’l-Kerîm*, C II, Beyrut: Dâr-u İhyâit Tûrâsî’l Arabî, (Ty.), s. 146.

Aslında En'am suresinin bu ayetinden başlayarak sayılan maddeler ilk peygamberden Hz. Muhammed'e kadar değişmeyen ve kıyamete kadar da değişmeyecek evrensel ilkelerdir. Aynı ilkeleri Hz. Musa'ya Sîna Dağı'nda sunulan on emirde de görmek mümkündür. Diğer yandan bu ilkelerin sıralanışında ana-babaya iyi davranılması emrinin ikinci sırada yer alması da önemlidir. Yüce Allah'ın hakkı olan sadece kendisine ibadet edilmesinden sonra ebeveynlerin iyi muamele görme hakkının zikredilmesi câlib-i dikkattir.²¹⁶

Anne-babaya sadece bir konuda itaat etmek yasaktır, haram kılınmıştır ve onların haklarının hiçbir kıymet-i harbiyesi yoktur. Eğer onlar, Allah'a şirk koşmaları noktasında evlatlarını teşvik ederlerse hatta daha da ileri gidip bu hususta onları zorlarlarsa ebeveynlere iyi davranmak yasaklanmıştır. Nitekim Lokman suresinin on beşinci ayeti²¹⁷ ve benzerleriyle bu açıklanmıştır.²¹⁸

Yukarıda ele aldığımız En'am suresinin ilgili ayetiyle bütünlük sağlayan ayetlerden birisi Bakara suresinin 83. ayetidir. Tezimizin birinci bölümünde Yahudiler'in Medine döneminin arka planında yer alan unsurlardan birisi olduğuna değinmiştik. İşte bu ayette de Yahudiler'e bir nevi hitap edilerek şöyle denilmektedir: Ey İsrailoğulları! Siz, vaktiyle Allah'ın şu konulardaki emirlerini yerine getireceğinize dâir söz vermiştiniz. Ardından başta Allah'tan başkasına tapınılması olmak üzere birçok konuda onlardan söz alındığına, fakat bu sözleri yerine getirmediklerine değinilmektedir.²¹⁹

Yüce Allah'ın İsrailoğulları'na Tevrat'ta emrettiği ilk husus kendisinden başkasına ibadet edilmemesidir. İkinci sıradaki emir ise ana-babaya iyi davranılmasıdır. Buna göre Allah Teâlâ Yahudiler'e ebeveynlerine yapılabilecek en güzel, en iyi muâmeleyi yapmalarını emretmiştir. Söz gelimi ebeveynlere karşı davranışlarda son derece hilm, rikkat sahibi olmak ve onların tabîî isteklerini bile emir telakki etmek gibi. Aksi takdirde Allah'ın emirlerine karşı gelinmiş olunur.²²⁰

²¹⁶ Karaman, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C I, s. 486.

²¹⁷ “[Anne-babana saygıda kusur etme]; ama eğer onlar, [gerçekten Tanrı oldukları hakkında] hiçbir bilgi, hiçbir delil sahibi olmadığın birtakım şeyleri körü körüne Tanrı yerine koyarak bana ortak koşman için seni zorlarlarsa sakın onlara itâat etme...” Lokman 31/15.

²¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C III, s. 545.

²¹⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, C II, s. 188.

²²⁰ Beğavi, *Tefsîr'ul-Beğavi (Meâlimu't-Tenzil)*, C I, s. 117.

Şu kadar var ki Allah Teâlânın nimetlerinden birisi de onun emirleridir. Çünkü teklîf (kulu birtakım yükümlülüklerle sorumlu tutma) kulu en büyük nimete yani cennete ulaştıran bir araçtır. Dolayısıyla Allah'ın burada saydığı emirler kullar için birer nimettir. İlk nimet sadece Allah'a kulluk edilmesinin emredilmesidir. İkinci nimet ise ana-babaya iyi davranılmasının emredilmesidir. Çünkü onlar çocuğun meydana gelmesinde, büyümesinde, İslam dinine göre yetişmesinde sebeptir. Çocuğa ebeveyninden başka bu derece iyiliği ve yardımını dokunan pek fazla kimse yoktur. Dolayısıyla bu kadar nimetin karşılığında ebeveynlerin iyi muâmele görme hakları da çok büyütülecek bir şey değildir.²²¹

Bakara suresinin yukarıda işlediğimiz 83. ayeti İsrailoğulları'nın “on emir” diye bildikleri konuları işlemektedir. Bizim, Yahudiler'le ilgili bu hükümleri ele almamızın gerekçesi cumartesi yasağı hariç diğer hükümlerin bütün peygamberlerin getirdiği şeriatlerde ortak olmasıdır. Ancak ne var ki İsrailoğulları vermiş oldukları bu sözden kısa süre sonra vazgeçip eski alışkanlıklarına devam etmiştir. Bu tarihi süreci de dikkate alarak Bakara suresinin 215. ayetinde Hz. Peygamberin aynı konuya (ana-baba hakları) yaklaşımını inceleyeceğiz.

Bakara suresinin 215. ayetinde konunun farklı bir yönüne temas edilir. Bundan önce ele aldığımız iki ayette anne-babanın iyi muâmele görme hakkı ele alınmıştı. Burada ise kişilerin şer'i anlamda belli bir niceliği olmayan gönüllü yardımlarında (infak) ebeveynlerin öncelikli hak sahibi olma durumlarını işleyeceğiz.

İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre Ensar'dan Amr b. Cemûh adlı yaşlı, varlıklı bir sahabî vardı. Bir gün Hz. Peygambere giderek ona şöyle bir soru sordu: “Ya Rasûlullah! Malımızdan hangilerini, ne kadarlık bir kısmını infak edeceğiz? Ayrıca kimlere verebiliriz?”²²² Bunun üzerine bu ayet nâzil oldu.

İlgili ayetin nâzil olmasına sebep gösterilen iki sorudan ikincisine cevap verilmiş, nelerin infak edileceğine dâir soru yanıtlanmamıştır. Infak kavramının belli bir niceliği olmadığı için konunun daha önemli yönü -infak edilecek yerler- ayette

²²¹ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb)*, C III, ss. 176-177.

²²² Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr-i bi'l-Me'sûr*, C I, Kahire: Mektebet-ü Hecr, 2003, s. 93.

verilmiştir. Buna göre infakta en çok hakkı/payı olan kişiler ebeveynlerdir. Herkesten önce onların hakları ayrılmalıdır.²²³

Muhtaç olan anne-babaya yapılacak yardımın ölçüsü onların hallerinin düzeltilmesi, ihtiyaç halinden kurtarılmalarıdır. Yemek, giyim ve diğer konularda onlar yardımda öncelikli hak sahibidir. Örneğin en basit anlamda sadaka-i fıtrdan kendilerine pay ayrılabilir.²²⁴

Öte yandan ayette iki kez geçen “hayr” kelimesinden hareketle şu yorumları da eklemek mümkündür: Birinci kelime mal varlığı, ikincisi ise mutlak olarak Allah rızası için yapılan iyilik anlamını taşır. Buradan anlaşıldığı üzere Kur’ân-ı Kerîm maddî ve manevî ilgede ana babayı en başta göstermiştir. Böylece bütün hayırların en faziletlisi ve Allah nezdinde en değerli olanı, ebeveynler için yapılan harcamalardır.²²⁵

Konumuzla ilgili En’am ve Bakara surelerinin aralarında bütünlük sağladığını düşündüğümüz ayetlerini çeşitli kaynaklardan incelememizin ardından şu sonuçlara ulaşıldı: Ebeveyn hakları Kur’ân’da farklı surelerde muhtelif yönleriyle işlenmektedir. Ancak bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla bu iki surede anne-babanın çocuklarından iyi muâmele görme hakları işlenmiştir. Diğer yandan bunun her devirde böyle olduğuna vurgu yapılmış konu İsrailoğulları özelinde açıklanmıştır. Yine Bakara suresinin bazı ayetlerinde bu konu ekonomik referanslarla (örneğin infak ve vasiyet mevzularında onların öncelikli olması gibi) anlatılmıştır. Ancak vasiyetle alakalı ayet burasıyla tam bir ilgi sağlamadığı gerekçesiyle ele alınmayıp, infak konusuyla ilgili ayet işlenmiştir.

3.3.4. Domuz Etinin Haram Kılınışı

Mekkî En’am suresinde konuyla ilgili tespit ettiğimiz ayet şudur:

*Ben Allah tarafından bana vahyedilen hükümler arasında, kendiliğinden ölüp murdar olmuş hayvanın eti, akıtılmış kan, pis/iğrenç olduğunda şüphe bulunmayan domuz eti, ... dışında yenilmesi haram kılınmış bir şey bilmiyorum.*²²⁶

²²³ el-Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, C I, s. 116.

²²⁴ el-Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi’l-Kur’ân*, C III, s. 37.

²²⁵ Karaman, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C II, s. 338.

²²⁶ el-En’am 6/145.

Medenî Bakara suresinde ise konuyla alakalı tespit ettiğimiz ayet şudur:

*Allah size kendiliğinden ölüp murdar olmuş hayvanı, [boğazlanmış veya kendiliğinden ölmüş hayvanın damarlarından akıtılmış] kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilmiş hayvanların etini yemeyi yasakladı.*²²⁷

İslam dini Müslümanlar'ın yaşamlarının birçok noktasına belirli standartlar getirir. Giyim-kuşam, yeme-içme, temizlik, iktisadî hayat gibi temel konularda kriterler belirleyerek onların hayatlarını düzenler. Buna göre insana beden ve ruhen zararlı şeyleri yasaklamış; insanın iyiliğine, faydasına olan şeyleri de teşvik etmiştir. Bu minvalde kişilerin sağlığına zarar veren bazı gıdaların tüketilmesine yasak koymuştur.²²⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de yasaklanan gıda maddelerinden birisi domuz etidir. Domuzdan başka muayyen hiçbir hayvanın etinin haram olduğu Kur'ân'da açıklanmamıştır. Fıkıh ilminin belirlediği diğer yasaklı gıda ürünleri ise hadislerden ve Hz. Peygamberin fiili uygulaması sünnetten istinbât edilmiştir.

Domuzla ilgili yasağın tarihî serencamına gelince bu yasağı Yahudilik'te ve tahrif olmamış Hristiyanlık'ta da görmek mümkündür. Tevrat'ta konuyla alakalı açık, kesin haram kılıcı ifadeler bulunmaktadır. Pavlus'un tesis ettiği muharref Hristiyanlık'ta ise böyle bir uygulama yoktur. Pavlus, Hristiyanlığın yayılmasını istediği için gönderdiği mektuplarda çarşıda ve pazarda satılıp alınan her şeyin helal olduğunu belirtmiştir. Oysa Müslümanlar'ın gerçek İncil'e en yakın olduğunu düşündükleri Barnaba/Barnabas İncili'nde yasağı anımsatıcı ifadeleri müşahade etmek imkan dahilindedir.²²⁹

Biz, bu bölümde yukarıda değindiğimiz tarihî akışı da dikkate alarak domuz etinin haram kılınma sürecini, bu sürecin temel taşları olan En'am ve Bakara surelerinin ilgili ayetlerini inceleyeceğiz. İlk olarak konuya En'am'ın 145. ayetiyle başlamak istiyoruz.

Tâvûs'tan gelen bir rivayete göre câhiliye döneminde müşrikler kendilerine bazı hayvanların yenilmesini haram bazılarını da helal kılmışlardır. Onların hayvanlar

²²⁷ el-Bakara 2/173.

²²⁸ Asaf Ataseven vd., "Domuz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IX, 1994, s. 507.

²²⁹ Ataseven, "Domuz", ss. 507-508.

üzerindeki bu tasarrufları herhangi bir delile dayanmayıp tamamen keyfî uygulamalara müsteniddir. Hz. Peygamber de tebliğ faaliyetleri esnasında bu duruma dikkat çekerek kendisine Allah tarafından bildirilen haramlar arasında onların kendilerine haram kıldıkları şeyleri bulamadığını belirtmiştir. Ancak ayetin devamında sayılan bazı maddelerin ise kendisine vahiy bilgisiyle öğretilen gerçek haramlar olduğunu açıklamıştır.²³⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de mü’minlerin temiz ve helal ürünleri tüketmeleri istenmiş²³¹ haram olanlar ise onlara yasaklanmıştır. Şüphe götürmeyen bir gerçek vardır ki helal ve haram ürünler alt alta sıralanarak bunların bir listesi çıkarıldığında haramların helaller arasında çok küçük bir yekûn tuttuğu görülür. Bu yüzden Allah Teâlâ Kur’ân’ın vecîz bir kitâb olmasından hareketle Kur’ân’da uzun uzun helalleri saymak yerine haramları ve haramların illetlerini açıklamıştır. Bu illetler üzerinden diğer haram maddelerin tespiti Müslümanlar’dan beklenmiştir.²³²

En’am suresinin 145. ayetinde açıklanan haramlardan birisi de domuz etidir. Çünkü bir rivayete göre İslam’dan önce Araplar, evcil domuzu yemezler fakat yaban domuzunu yerlerdi.²³³ Bu sebeple domuz eti onların aşına oldukları bir yiyecek maddesi olduğu için haram yicecekler arasında kendisine yer bulmuştur. Diğer yandan yine bu ayette domuz eti kirli, pis olarak vasıflanmıştır. Yani domuz eti pis olduğu için haram kılınmıştır. Başka ve daha teknik bir ifadeyle onun haram kılınma gerekçesi (haramlık hükmünün illeti) kirliliği, pisliğidir.²³⁴

En’am suresinin ilgili ayetinde domuz etinin kirli ve pis olduğu belirtilmişti. Buradan hareketle çeşitli ilim dalları onun haram kılınma illetini/hikmetlerini²³⁵ açıklamaya çalışılmıştır. Örneğin bugün modern tıp, bu hikmetleri tam anlamıyla

²³⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, C IX, s. 632.

²³¹ Örneği el-Bakara suresi 172. ayette konu şöyle ifade edilir: “Ey Mü’minler! Size lütfettiğimiz temiz/helal rızıklardan faydalanın.”

²³² Söz gelimi nass veya icmâda yer alan bir hüküm için “münasib” olan vasıf ortaya çıkarılabilir başka bir deyişle hükmün illeti içtihad yoluyla belirlenebilir. Buna tahrîcî’l menât denilir. Detaylı bilgi için bakınız: Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 537.

²³³ Karaman, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C I, s. 258.

²³⁴ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, C XIII, s. 231.

²³⁵ Muhkem ayetlerde haram kılınan hükümlerde illetin kullar tarafından tam manasıyla bilinemeyeceği anlayışı doğrultusunda bu ifadeyi kullandık. Bu anlayışın yaklaşımına göre teabbudilik daha ağır basan bir etkidir aksi halde illetle ilintili olan durum izâle edildiğinde haramlık hükmünün kalkması gibi sakıncalı bir durum ortaya çıkar.

tespit edememekle birlikte kendince bazı gerekçeler sunmuştur. Bunlar maddeler halinde şöyle sıralanabilir.²³⁶

- Domuz, hayvan etleri arasında hastalık bulaştırma riski en yüksek hayvandır.
- Büyüme hormonlarında etkili olarak orantısız bir gelişmeye neden olur.
- Domuz, pislik ve leş yemeye düşkün bir hayvandır.
- Cinsiyet belirleyici hormonlarda değişime sebep olur.
- Trişin hastalığı, domuz şeridi ve domuz gripi gibi hastalıklar bulaştırabilir.

Domuz etinin haram kılınma gerekçesini sadece pislik ve kirlilik kavramlarına indirgemek sakıncalı bir yaklaşımı da beraberinde getirebilir. Buna göre ileri sağlık teknolojileri kullanılarak illetin giderilmesi durumunda haramlık hükmünün ortadan kalkması gündeme gelebilir. Oysa haramlık hükmünü salt tıbbî gerekçelerle ilintilendirmek kanaatimizce sağlıklı bir değerlendirme değildir. Dolayısıyla yasakta insan idrakinin tespit edebildiği hususların giderilmesi yasağı ortadan kaldırmaz. Zira kanaatimizce Râzî'nin yukarıdaki görüşünün aksine haram kılınmanın birtakım hikmetlerinin kavranması imkan dahilinde olmakla birlikte bu konu şârinin tevkîfî karakteri ağır basan bir tasarrufudur.²³⁷

Öte yandan domuz etinin haramlık hükmü çok açık ve net ifadelerle ikisi Mekki²³⁸ ikisi de Medeni²³⁹ surelerde olmak üzere belirtilmiştir. Yani ayetler muhkem olup müstakil bir kimlik tesis edecek kadar emredici nitelikler taşımaktadır. Bu bilgilerden hareketle şimdi Medenî Bakara suresinin 173. ayetini işleyeceğiz.

Bakara suresinin 172. ayetinde helal ürünlerin yenmesi noktasında bir emir vardı. Bu durumda insan zihni helal ürünlerin neler olduğunu öğrenmek ister. Ancak

²³⁶ Ataseven, “Domuz”, s. 508.

²³⁷ Kâşif Hamdi Okur, “İslam Hukuku Açısından Helal ve Haran Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, 11/1, 2009, s. 14.

²³⁸ En'am suresinin ilgili ayetini bu bölümde işledik. Diğeri ise Nahl suresi 115. ayettir. “Allah size [o müşriklerin kendi kafalarına göre haram kıldıkları şeyleri değil] kendiliğinden ölüp murdar olmuş hayvanın etini, hayvan boğazlanırken akan kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilen/kurban edilen hayvanların etini haram kılmıştır.”

²³⁹ Bakara suresinin 173. ayetini yine bu bölümde ele alacağız. Diğeri ise Mâide suresinin 3. ayetidir. “[Ey Mü'minler!] Kendiliğinden ölüp murdar olmuş hayvanın eti, [boğazlanmış veya başka bir sebeple ölmüş hayvanın damarlarından akıtılmış] kan, domuz eti ve Allah'tan başkasının adı anılarak kesilen hayvanların etleri size haram kılınmıştır.”

helal gıdalar sayılamayacak kadar çok olduğu için sınırlı sayıdaki haramlar 173. ayette belirtilmiştir. Cümlemizde “sınırlı” sözcüğünü özellikle kullandık zira ayet kasr ya da hasr ifade eden إنا edatıyla başlamaktadır. Bu ifade tarzı En’am suresinin yukarıda ele aldığımız 145. ayetiyle benzerlik taşımaktadır. Çünkü orada da sınırlılık anlamı taşıyan إلی محرماتı ifade etmektedir. Böylece iki ayet sanki tek bir ayet gibi olmuştur.²⁴⁰

Her iki ayette domuzun etinin özellikle vurgulanmasından ne kastedildiği alimler arasında ihtilaf sebebi olmuştur. Zahiri mezhebinin kurucusu Davud b. Ali (270/884) sadece ayetle yetinerek haramlık hükmünü salt ete yüklemiştir. Domuzun her şeyi haramdır diyen ikinci görüş İslam alimlerinin genelini yansıtmaktadır ve daha çok kabul görmüştür.²⁴¹ Yine de domuzun derisi, yağı ve tür olarak su domuzu gibi bazı konularda ciddi ayrışmaların önü alınamamıştır.

Domuzun etine vurgu yapılması bu hayvanın en çok eti kullanıldığı içindir, diğer parçalarının mübah olduğu anlamına gelmez. Çünkü belağatta vücudun bazı parçaları zikredilerek vücudun tamamı kastedilir. Bunun örneğini Hz. Zekeriyâ’nın رب إني وهن العظم مني واشتعل الرأس شيباً²⁴² ifadelerinde görebiliriz. Zira o, kemikleri ve saçları üzerinden bütün vücudunu kastederek yaşlandığını ima etmiştir.

Sonuç olarak buraya kadar geline nokta En’am ve Bakara surelerinin ayetleri arasında şöyle bir bütünlük tespit edildi. Her iki ayette de ortak olarak dört şey haram kılınmıştır. Bunlardan birisi de her cüzüyle domuzdur. Çünkü Araplar evcil domuz yerine yaban domuzu yerlerdi. Domuzu nasıl evcilleştireceklerini ve eğiteceklerini bilmiyorlardı.²⁴³ Dolayısıyla aşına oldukları bu hayvan İslam şeriatında haram kılınmıştır. Medenî surelerde mü’minlere hitap edilerek domuzun yasak kılınmasının sebebi ise tariz²⁴⁴ yoluyla yine müşriklere seslenmedir.

²⁴⁰ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, C II, s. 115.

²⁴¹ el-Maverdî, *Tefsîru’l-Maverdî (en-Nüket ve’l-Uyûn)*, CIII, s. 222.

²⁴² Meryem 19/4. “Rabbim! Ben çok yaşlandım; artık gücüm-kuvvetim kalmadı; saçım-sakalım ağardı.”

²⁴³ İbn Aşûr, *Et-Tahrîr ve’t Tenvîr*, C II, s. 118.

²⁴⁴ Ta’riz, üstü örtülü bir şekilde itiraz ve sitem etmektir. Yani ta’rizde dokundurma ve iğneleme vardır. Detaylı bilgi için bkz: (Sa’düd Din Et-Teftâzânî, *Muhtasarü Sa’d*, Beyrut: El Mektebetü’l Asriyye, 2010, s. 382.)

3.3.5. Allah'tan Başkası Adına Kesilen Hayvanların Etleri

Mekki En'am suresinde konuyla ilgili tespit ettiğimiz ayet şudur:

*Ben Allah tarafından bana vahyedilen hükümler arasında ..., putperestçe kurban edilen, dolayısıyla kesildiği sırada Allah'ın ismi anılmayan hayvanın eti dışında yenilmesi haram kılınmış bir şey bilmiyorum.*²⁴⁵

Medenî Bakara suresinde ise konuyla alakalı tespit ettiğimiz ayet şudur:

*Allah size [temiz rızıkları değil], ..., [boğazlanmış yahut kendiliğinden ölmüş hayvanın damarlarından akıtılmış] kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilmiş hayvanların etini yemeyi yasakladı.*²⁴⁶

Bir önceki bölümde En'am ve Bakara surelerinin ilgili ayetlerinde müşterek olarak değinilen tüketilmesi haram kılınmış domuz eti konusunu ele almıştık. Yukarıda zikrettiğimiz üzere buradaki haramlık bizâtihi canlının türünden kaynaklanmaktaydı. Bu bölümde ise bir hayvanın etinin haram kılınmasının nedeni olarak kesim şeklini ya da kesim esnasında yapılan gayri şerî uygulamaları işleyeceğiz. Konunun daha net anlaşılabilmesi için cahiliye dönemi uygulamalarıyla ilgili bilgilere özlü bir şekilde müracaat etmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Cahiliye dönemi uygulamalarıyla ilgili bilgilere Kur'an'da ve cahiliye şiirlerinde rastlamaktayız. Buna göre dönemin müşrik Arapları bazı putlara kurban ve adak keserlerdi. Bu işlemde kullanılan başlıca hayvanlar deve ve koyundu. Yeni doğan hayvanların kurban edilmesine "fera", Recep ayında putlara sunulan kurbana ise "atîre" adı verilirdi. Yine Kur'an'da En'am ve Mâide surelerinde değinilen bahîre, sâibe, vasîle, hâm gibi özel hayvanlardan dönemin panoramasını çıkarmak mümkündür.²⁴⁷

Yukarıda değindiğimiz gibi Allah Teâlânın yaratmış olduğu develerden ve koyunlardan seçilen bazı özel hayvanlar cahiliye döneminde müşrikler tarafından putlara kurban olarak sunuluyordu. Haliyle kesim esnasında Allah'ın ismi değil de bir putun adı yüksek sesle nida ediliyordu. İşte bu durum En'am suresinin 145. ayetinde "fisk" yani günahkarlık, belirlenen sınırları aşma, zâlimlik olarak nitelenmektedir.

²⁴⁵ el-En'am 6/145.

²⁴⁶ el-Bakara 2/173.

²⁴⁷ Kürşat Demirci, "Hayvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVII, 1998, s. 84.

Çünkü zulüm; bir şeyi hakkı olmayan yere koymak, onu müstehak olmadığı yere nispet etmektir. Dolayısıyla Allah'ın yaratmış olduğu hayvanlar ancak ve ancak Allah adına kurban edilir, kesilecekleri anda yalnızca onun ismi seslendirilir.²⁴⁸ Onun ismi anılmadan kesilen hayvanların etleri de ayette sayılan üç maddeye ilave olarak haramdır.²⁴⁹

En'am suresinde dört kalemde ele alınan haramlık vasfı taşıyan bu maddeleri daha sonra nâzil olan Bakara'da da aynı sırayla görmekteyiz. Ancak burada dikkat çeken husus şudur: Mekkî ayetlerde haramlar, nekreli olarak gelmiştir. Arapça'da âdet olduğu üzere bir nesne zihinlerde tam olarak bilinmediği, ilk defa kullanıldığı durumlarda onun nekreli istimali tercih edilir. Medenî ayetlerde ise aynı nesneler marife olarak kullanılmıştır. Bu da marifenin bilinen şeyler için istimal edildiğinin delilidir. Daha kısa ve net ifadeyle nekrelilik ve marifelilik konusu özelinde En'am ve Bakara'nın ilgili ayetleri arasında bir bütünlüğün varlığını görmek mümkündür.²⁵⁰

Öte yandan bazı müfessirler, Bakara'nın Medenî bir sure olması hasebiyle ayetin ilgili kısmının Medine dönemi vahiy ortamına göre tevil edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Tezimizin birinci bölümünde de ele aldığımız üzere Medine dönemi vahiy ortamında şirkten daha ziyade ehl-i kitap kültürü hakimdi. Dolayısıyla Ata ve Rebî (65/685) gibi müfessirler ayetin bu kısmıyla ilgili olarak Hristiyanlar'ın Mesih adına kestikleri kurbanları ya da Yahudiler'in Allah'ın dışında bazı kutsalları için boğazladıkları hayvanları anlamışlardır. Mücahid ve Katâde gibi müfessirler ise ayet Medenî de olsa burada kastedilenin putlar adına kesilen hayvanların etleri olduğu şeklindeki görüşlerinde ısrar etmişlerdir.²⁵¹

Sonuç olarak bu iki surenin ilgili ayetleri arasında şöyle bir bütünlük tespit edildi: Haramları bildiren ayetler hem Mekkî hem de Medenî surelerde bulunmaktadır. Mekkî surelerde haramları beyan eden ilgili maddeler nekre ile gelir. Bu da onların

²⁴⁸ Benzer nitelikteki bir ayeti aynı surenin 121. ayetinde de görmekteyiz. "Allah'ın adı anılmadan kesilmiş/avlanmış hayvanların etlerini yemeyin. Çünkü bu tür etleri yemek, Allah'ın emrine isyan demektir." Buradaki ifade 145. ayettekiye göre daha açıktır. Şöyle ki 145. ayette yer alan فسقا kelimesinin irabı dilbilim tefsirlerinde epeyce tartışılmıştır. Çoğunluğun görüşüne göre فسقا kelimesi en yakın mansûb sözcüğe matuf olduğu için fethalıdır. Zemahşeri gibi azınlığı temsil eden başka bir gruba göre bu sözcük mukaddem (önce gelmiş) bir mef'uldür. Üstelik Zemahşeri bu düşüncesini çok ısrarlı bir şekilde savunmaktadır.

²⁴⁹ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, C IV, s. 242.

²⁵⁰ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, C IV, s. 242.

²⁵¹ el-Maverdî, *Tefsîru 'l-Maverdî (en-Nüket ve 'l-Uyûn)*, C III, s. 222.

zamansal olarak Medenî ayetlere tekaddüm ettiğini gösterir. Ancak Mekke ve Medine dönemlerinde muhataplar değiştiği için ayetleri doğru yorumlamak gerekmektedir. Kanaatimizce En'am'da, müşriklerin putlar adına kestikleri hayvanların etleri kastedilirken Bakara'da Hristiyanlar'ın ve Yahudiler'in Allah'ın adını anmadan kestikleri hayvanlara vurgu yapılmaktadır.

SONUÇ

Konusu En'am ve Bakara sureleri özelinde Kur'ân'da Mekkî-Medenî bütünlüğü olan bu tez çalışması üç temel bölümden oluşmuştur. Mevzunun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle birinci bölümde ayetlerin indiği mekanın ve zamanın özelliklerinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Çünkü Kur'ân nâzil olduğu dönemde bir coğrafyanın ve zaman diliminin ürünüdür. Buna göre ilk vahyin indiği ve sürece yaklaşık on üç yıl ev sahipliği yapan Mekke vasatını çeşitli şekillerde tasvir etmek mümkündür.

Mekke dönemi miladî yedinci yüzyıla rastlamaktadır. Yedinci asır konjonktürel ortamında dünyada başlıca iki süper güç vardı. Bunlar Bizans (Doğu Roma) ve Sasani devletleriydi. Mekke ve Medine özelinde Arap yarımadası coğrafyası ise birbirleriyle sürekli rekabet halinde olan bu iki devletin arasında yer alıyordu. Diğer yandan Mekke, ticarî yönü ve bu özelliğine bağlı hareketli demografik yapısıyla ön plana çıkıyordu.

Hız. İbrahim ve Hız. İsmail'in Kabe'yi yeniden inşa etmeleriyle şehirde kısmen dinî bir yapının izlerini görmek mümkündür. Ancak şirk zihniyeti Mekke'yi zamanla etkisi altına almıştır. Nâzil olan ayetler bu hakim yapıyı eleştirmeye başlayınca müşrikler Müslümanlar'a tepki göstermeye başlamıştır. Tepkiler en son şiddete evrilince yeni bir yurt arayışı için Medine'ye hicret edilmiştir.

Medine ise Mekke'ye göre genel hatlarıyla farklılıklar göstermektedir. Yeni dönemde ehl-i kitap ve münafıklar gibi unsurlarla Müslümanlar'ın rakipleri artmıştır. Bununla birlikte tohumları Mekke'de atılan İslam ağacı Medine'de gelişme ve büyüme imkanına kavuşmuştur. İslam, birçok kompleks yapıyla devletleşme sürecini büyük ölçüde Medine'de tamamlamıştır. Akabinde Müslümanlar'ın zulümden kaçtıkları Mekke fethedilerek Hız. Peygamber önderliğinde süreç sona ermiştir.

İkinci bölümde ise başta En'am ve Bakara sureleri olmak üzere Mekkî ve Medenî surelerin şekil ve muhteva özellikleri ele alınmıştır. Kur'an-ı Kerim'in baştansona taranması metodu sonucunda ortaya çıkan bu özellikler genel kanaati ifade etmektedir. Yüzde yüz vakıya mutabık olan yerler olmakla birlikte çıkarılan bu şablon özellikler birer genelleştirme, fikir vermesi açısından öneme hâizdir.

Çalışmanın esas kısmı olan üçüncü bölüm ise üç alt başlığa ayrılmıştır. Bu alt başlıklar iman esasları, ibadet ve muamelat olarak belirlenmiştir. En'am ve Bakara surelerinden ortak mesaj içeren, bütünlük oluşturan ve böylece birbirini tamamlayıcı ayetler ilgili başlıkların altına yerleştirilmiştir.

İman esaslarıyla bağlantılı ulûhiyet mevzusunda ilk olarak Allah'ın birliği konusu ele alınmıştır. Bu konuda En'am ve Bakara surelerinde geçen ayetler hem lafız hem de mana yönüyle birbirine çok yakındır. Yalnızca En'am'ın 3. ve 102. ayetlerinde Allah'ın birliğine delil olarak göklerin-yerin ve bütün mahlukatın yaratılışı muhataplara sunulmaktadır. Böylece müşriklerin müstekbir tutumlarına karşı aklî deliller ve insanın kulluk vasfı argüman olarak kullanılmıştır. Bakara'da ise müşrik Araplar'a, münafıklara ve ehl-i kitap mensuplarına Allah'ın birliği 163. ayette anlatılmıştır. Kısaca En'am ve Bakara'nın zamanları ve zeminleri her ne kadar farklı olsa da ayetler neredeyse aynı ibarelerle birbirini tamamlamaktadır.

Ulûhiyet mevzusunda ikinci olarak Allah'a çocuk isnad etme şeklinde tezâhür eden yanlış düşünce işlenmiştir. En'am 6/100-101'de Mekke döneminde müşriklerin tevhid akidesinden saparak melekleri Allah'ın kızları olarak kabul ettiklerine değinilir. Bunun mukabilinde Bakara 2/116-117 ayetlerinde ise Yahudiler'in Allah'a erkek bir evlat isnad ettiklerine yer verilir. Bu açıdan tevhid bağlamında iki surede bütünlük görülür.

İman esaslarıyla ilintili nübüvvet mevzusunda ise öncelikle peygamberlerin gönderilmesi konusu değerlendirilmiştir. Nüzûl sıralaması dikkate alındığında En'am suresinde böyle bir konunun işlenmesi şuna delalet eder: Hz. Muhammed peygamberlik iddiasıyla Mekke halkının karşısına çıktığında çok çetin bir muhalefetle karşılaştı. Bu muhalefet kısa sürede galiz sözlere ve şiddete dönüştü. Dolayısıyla peygamberlik kurumunun bir bütün olarak işlenmesi bu açıdan önemlidir. Bakara suresinde ise daha çok ehl-i kitaba karşı Hz. Muhammed'in tikel şahsiyeti ve

peygamberliği ön plana çıkarılmıştır. Böylece tûmdengelim metoduyla iki surede bir konu bütünlüğü yakalanmıştır.

Nübüvvet mevzusu ilerleyen bölümlerde iki özel peygambere inhisar edilmiştir. Bu peygamberler En'am ve Bakara surelerinde ortak olarak işlenen Hz. İbrahim ve Hz. Süleyman'dır. Hz. İbrahim ile ilgili konuya geçmeden önce Kur'an-ı Kerîm'in peygamberler hakkındaki genel yaklaşımını bilmek gerekmektedir. Kur'an, bir peygamberin hayatını kesitler halinde sure bütünlüğü içinde sunar. Hz. İbrahim'in hayatından bir kesit Mekkî En'am, bir kesit de Medenî Bakara'ya uygun olarak her iki surede işlenmiştir. Ancak burada bizim asıl vurgulamak istediğimiz husus Allah inancına yönelik çağrının muhataplar değişse bile bir süreç eşliğinde Hz. İbrahim örneğinde bütünlük halinde işlenmesidir. Kısaca muhatapların durumlarına uygun bir şekilde kıssanın ilgili bölümü En'am ve Bakara surelerinde yer almıştır.

H. Süleyman ile alakalı ise şunları söylemek mümkündür: Peygamberler konusunda En'am 6/130'da altı peygamberin ismi zikredilir. Bu peygamberlerin ihlaslarıyla ön plana çıktığı ifade edilir. İsimler arasında dikkat çeken Süleyman peygamberdir. Çünkü o, daha sonra nâzil olan Bakara 151'de de kendine yer bulur. İsrailoğulları'nın Hz. Süleyman hakkındaki asılsız iddiaları Hz. Peygamber zamanında da mevcut olduğu için bu ayette Medine Yahudileri'nin iftiraları reddedilir. Böylece Medenî ayetleri Mekkî ayetler üzerine hamlederek okuma metodunun faydası ortaya çıkar.

Nübüvvet mevzusu nihayete erdirildikten sonra İslam dininin sem'iyât (nakille gelen, işitme yoluyla kabul edilen) konularına geçilmiştir. Bu bölümde yedi aşamadan oluşan ahiret hayatının En'am ve Bakara'da ortak olarak işlenen iki aşamasına değinilmiştir. Bunlardan birincisi ölümden sonra diriltilme konusudur. Mekkî En'am'da teorik düzeyde anlatılan ba's mevzusu Medenî Bakara suresinde Hz. İbrahim özelinde pratik bilgiye dönüşmüştür. Böylece teoriden pratiğe geçiş sürecini Mekkî-Medenî bütünlüğünde test etmek mümkündür.

Ahiret aşamalarıyla ilgili olarak ikinci sırada haşr mevzusuna yer verilmiştir. Kur'an'ın anlatımlarına göre haşr aşaması ba's merhalesinin akabinde gerçekleşecektir. Bununla birlikte haşr konusu, En'am'da bedenen gerçekleşme ve bütün canlıların sürece dahil olması gibi kavramlar üzerinden işlenir. Bakara'da ise haşrın hesaba çekilme aşamasına olan tekaddümü vurgulanır.

Sem'ıyyât mevzularına dair ele alınan son konu cennette ve cehennemde bulunmanın süresidir. İnsanlar, ahiret aşamalarından olan hesaba çekilme merhalesinden sonra ödöl olarak cennete girme ya da ceza çekmek üzere cehenneme gitme gibi ikili bir durumla karşılaşacaklardır. Buna binaen En'am ve Bakara sureleri referans alınarak her iki yerde bulunmanın süresi ile ilgili ulaşılan sonuç şudur: Mekkî En'am'ın 128. ayetinde yer alan istisna edatından dolayı ayetten cehennemde kalışın sınırlı olabileceğine dair bir yorum çıkarmak ihtimal dahilindedir. Ancak En'am'ın mütemmimi Bakara suresi detaylı bir şekilde incelendiğinde cennette ve cehennemde kalışın sınırlılığı ihtimali çok sarıh, zâhir ayetlerle ortadan kaldırılmıştır.

En'am ve Bakara'nın iman esaslarıyla ilgili ayetleri çeşitli klasik ve modern tefsir kaynaklarından tarandıktan sonra ibadet mevzularına geçilmiştir. Bu bölümde öncelikle namaz konusu işlenmiştir. Bilindiği gibi Miraç'tan önce Mekke döneminde sabah ve akşam namazlarından oluşan iki vakitlik bir ibadet vardı. Dolayısıyla En'am özelinde Mekkî surelerde geçen namaz kelimesini her yönüyle en son haline ulaşmış, tamamlanmış ibadet bağlamında anlamak zordur. Diğer yandan Bakara'da sistemleşmiş, şerî olarak farz kılınmış namazdan bahsetmek mümkündür. Özetle namaz emrini bir bütün olarak anlamak için her iki sureye de bakmak gerekir. Aksi halde her yönüyle namaz ibadetine dair bütüncül bir anlayışa sahip olmak pek mümkün görünmemektedir.

İbadet konularıyla alakalı olarak ikinci sırada zekata değinilmiştir. En'am 6/141'de Allah'ın insanlara verdiği nimetler hatırlatıldıktan sonra onların bir kısmının ihtiyaç sahiplerine verilmesi gerektiği îtâ kelimesi ile vurgulanır. Bakara 2/277'de ise artık İslam'ın mali bir ibadeti olan zekatın emredildiği görülür. Bu itibarla îtâ kavramından farz olan zekat ibadetine geçişin izleri tespit edilir.

İbadet üst başlığındaki mevzular namaz ve zekat başta olmak üzere bütün ibadetlerin yalnızca Allah için yerine getirilmesi konusundan sonra nihayete erdirilmiştir. Sonraki bölümde İslam hukukunun en geniş alanı olan muamelata dair birkaç konuya yer verilmiştir. Muamelatla alakalı ilk konu şahitliktir. Kur'an'da şahidlik konusunun çok farklı yönlerine değinen ayetler mevcuttur. Ancak ilgili bölümde şahidlerin tanık oldukları durumu mahkeme huzurunda aynen beyan etmeleri gerektiği konusu işlenmiştir. En'am'da bu konu yakın akrabalar örnek gösterilerek

Bakara’da ise şahid sıfatıyla yalan konuşulmaması ve şâhidin tanıklığa çağrıldığında davete icabet etmesi gerekliliği üzerinden anlatılmıştır.

Muamelata dair ele alınan ikinci konu yetimlerle ilişkilerdir. Bu alt başlıkta öncelikle o dönemim sosyolojik yapısı işlenmiştir. Daha sonra İslam’ın yetimler konusunda getirmiş olduğu yeni düzenlemeler aktarılmıştır. Buna göre Kur’ân-ı Kerîm’de yetimlerle ilgili konunun çok farklı yönlerine temas eden ayetler olsa da bu iki surenin ilgili ayetlerinde onların mallarına iyi amaçlarla yaklaşılması gerektiği belirtilmiştir. İslam, cahiliye döneminde hem yetimlere şahsen haksızlık yapılması hem de onların mallarının adaletsiz bir şekilde kullanılması gibi sebeplerle onlara iyi davranılmasını emretmiştir. Ancak bu sefer de bazı sahabiler ayetteki uyarının fazlaca etkisine kapılmış yetimlerin mallarına el sürmemiş ve böylece onların aleyhine olacak bir davranışa yönelmişlerdi. En’am suresinin 152. ayetinde ve nâzil olmasına sebep olduğu Bakara’nın 220. ayetinde özetle ifrat ve tefritten kaçınılması gerektiği, onların mallarına iyi niyetlerle yaklaşılmasının teşvik edildiği bütünlük içerisinde anlaşılmaktadır.

Yetimlerle olan ilişkiler mevzusu bitirildikten sonra yine hak-hukuk kavramı üzerinden yürüyen başka bir konuya geçilmiştir. Bu konu ana-baba haklarıdır. Ebeveyn hakları Kur’ân’da farklı surelerde muhtelif yönleriyle işlenmektedir. Ancak bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla bu iki surede anne-babanın çocuklarından iyi muâmele görme hakları işlenmiştir. Diğer yandan bunun her devirde böyle olduğuna vurgu yapılmış konu İsrailoğulları özelinde açıklanmıştır. Yine Bakara suresinin bazı ayetlerinde bu konu ekonomik referanslarla (örneğin infak ve vasiyet mevzularında onların öncelikli olması gibi) anlatılmıştır. Ancak vasiyetle alakalı ayet burasıyla tam bir ilgi sağlamadığı gerekçesiyle ele alınmayıp, ilgili alt başlıkta infak konusuyla ilgili ayet işlenmiştir.

Muamelatla ilgili son iki konu domuz etinin haram kılması ve Allah’tan başkası adına kesilen hayvanların etleri konularıdır. İlk konuda En’am ve Bakara surelerinin ayetleri arasında şöyle bir bütünlük tespit edildi. Her iki ayette de ortak olarak dört şey haram kılınmıştır. Bunlardan birisi de her cüzüyle domuzdur. Çünkü Araplar evcil domuz yerine yaban domuzu yerlerdi. Domuzu nasıl evcilleştireceklerini ve eğiteceklerini bilmiyorlardı. Dolayısıyla aşına oldukları bu hayvan İslam şeriatında

haram kılınmıştır. Medenî surelerde mü'minlere hitap edilerek domuzun yasak kılınmasının sebebi ise tariz yoluyla yine müşriklere seslenmedir.

İkinci konuyla alakalı ise şunları söylemek mümkündür: Haramları bildiren ayetler hem Mekkî hem de Medenî surelerde bulunmaktadır. Mekkî surelerde haramları beyan eden ilgili maddeler nekre ile gelir. Bu da onların zamansal olarak Medenî ayetlere tekaddüm ettiğini gösterir. Ancak Mekke ve Medine dönemlerinde muhataplar değiştiği için ayetleri doğru yorumlamak gerekmektedir. Kanaatimizce En'am'da, müşriklerin putlar adına kestikleri hayvanların etleri kastedilirken Bakara'da Hristiyanlar'ın ve Yahudiler'in Allah'ın adını anmadan kestikleri hayvanlara vurgu yapılmaktadır.

Sonuç olarak yukarıdaki örnekler incelendiğinde bu tez çalışmamızda gündeme getirdiğimiz iddiamızın doğru bir şekilde test edildiği ortaya çıkar.

KAYNAKÇA

- Albayrak, Halis; *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, İstanbul: Şûle Yayınları, 2011.
- Apak, Âdem; *Anahatlarıyla İslam Tarihi (1)*, İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2011.
- Arı, Abdüsselam; “Yetim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLIII, 2013, s. 501.
- Ataseven, Asaf vd.; “Domuz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IX, 1994, s. 507.
- Ateş, Süleyman; *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*, 1 cilt, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Aydın, Mehmet Akif; *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Beta Yayınları, 2013.
- Bayraklı, Bayraktar; *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsîri*, 2 cilt, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2006.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd; *Tefsîr'ul-Beğavî (Meâlimu't-Tenzîl)*, 3 cilt, Riyad: Dâru Taybe, 1988.
- Bekiroğlu, Harun; *Tefsîr Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Beyhaki, Ahmed b. el-Huseyn b. Ali b. Musa el-Horasânî; *es-Sünenü'l-Kübra*, Beyrut: Dârü'l Kütübi'l İlmiyye, 2003.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail; *el-Câmiu's-Sahîh*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014.
- Canan, İbrahim; “Hz. Peygamberin Münafıklara Karşı Takip Ettiği Siyaset”, *Diyanet Dergisi*, 16/4, (Temmuz-Ağustos 1977), s. 242.
- Cerrahoğlu, İsmail; *Tefsîr Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Çiftçi, Adil; *Fazlur Rahman ile İslam'ı Yeniden Düşünmek*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Demirci, Kürşat; “Hayvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVII, 1998, s. 84.
- Demirci, Muhsin; *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- _____; *Tefsir Usûlü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

- Duman, M. Zeki; *Kur'an'ın Penceresinden Mekke ve Vahyin Mekke Dönemi*, Mesut Okumuş (ed.), Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf El-Endelüsî; *El-Bahru'l Muhîyt*, 4 cilt, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1993.
- Ebû's Suud, Mehmed; *İrşâdü'l Akli's Selîm Îlâ Mezâyâ'l Kitâbi'l Kerîm*, 2 cilt, Beyrut: Dâr-u İhyâit Tûrâsî'l Arabî, (Ty.).
- El-Cessâs, Ebû Bekir Ahmed Er-Râzî; *Ahkâmü'l Kur'an*, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l Fikr, 2010.
- El-Beyzâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed; *Envâru'l Tenzîl ve Esrâru't Te'vîl*, 1 cilt, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2011.
- El-Hudârî, Muhammed; *Nûr'ul Yakîn fî Sîret-i Seyyidi'l Mürselîn*, Mehmet Seri Doğru (çev.), İstanbul: Nida Yayıncılık, 2010.
- El-Kiyâ El-Herrâsî, Imâdü'ddîn Muhammed b. Et-Taberî; *Ahkâmü'l Kur'an*, 1 cilt, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2013.
- El-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed El-Ensârî; *El-Câmi li Ahkâmi'l Kur'an*, 7 cilt, Riyad: Dâr-u Âlemi'l Kütüb, 2010.
- El-Maverdî, Ebû'l Hasen Ali b. Muhammed b. Habib; *Tefsîru'l Maverdî (En-Nüketü ve'l Uyûn)*, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2012.
- El-Merağî, Ahmed Mustafa El-Halebî; *Tefsîru'l Merağî*, 7 cilt, Mısır: Mektebetü Mustafa El-Bâbî El-Halebî, 1946.
- En-Nesefî, Abdullah b. Ahmed; *Medâriku't Tenzîl ve Hakâiku't Te'vîl*, 2 cilt, Beyrut: Dâru'n Nefâis, 2009.
- Erdoğan, Mehmet; *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2010.
- Erkal, Mehmet; "Zekat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLIV, 2013, s. 197.
- Er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer; *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l Gayb)*, 13 cilt, Beyrut: Dâr-u Fikr, 1981.
- Er-Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdul Kâdir; *Muhtâru's Sihâh*, Beyrut: Darû'l Marife, 2010.
- Es-Sâbûnî, Muhammed Ali; *Safvetü't Tefâsîr*, 1 cilt, Beyrut: Dâru'l Fikr, 2001.

- Eş-Şaravî, Muhammed Mütevellî; *Tefsîru's Şaravî*, 3 cilt, Kahire: Dâr-ı Ehbâr'ı Yevm, 1997.
- Eş-Şâtıbî, Ebu İshâk; *El-Muvâfakât*, Mehmet Erdoğan (çev.), İstanbul: İz Yayınları, 1993.
- Et-Teftâzânî, Sa'düd Din; *Muhtasar-ü Sa'd*, Beyrut: El Mektebetü'l Asriyye, 2010.
- Gökkır, Bilal; *Meryem Suresi Tefsiri Metin ve Yorum İncelemesi*, Ankara: Fecr Yayınları, 2012.
- Harman, Ömer Faruk; "İbrahim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXI, 2000, ss. 266-267.
- _____ ; "Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXVIII, 2010, s.56.
- Işık, Emin; "Bakara Suresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XI, 1995, s. 169.
- _____ ; "En'am Suresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IV, 1991, s. 526.
- İbn Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah; *Ahkâmü'l Kur'an*, 1 cilt, Beyrut: Dârü'l Kütübü'l Arabiyye, 2014.
- İbn Aşûr, Muhammed Et-Tâhir; *Et-Tahrîr ve't Tenvîr*, 8 cilt, Tunus: Dâr-u Tûnisiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdirrahman b. Gâlib el-Endelüsî; *El Muharrerü'l Vecîz Fî Tefsîri'l Kitâbi'l Azîz*, 2 cilt, Beyrut: Dârü'l Kütübü'l İlmiyye, 2016.
- İbnu'l Cevzî , Ebû'l Ferec Ali b. Muhammed; *Zâdü'l Mesîr fî İlmi't Tefsîr*, 1 cilt, Beyrut: Dâr-ı İbn Hazm, 2010.
- İbrahim, Mustafa vd.; *el-Mu'cem'ul Vesîyt*, Diyarbakır: el-Mektebetü'l İslamiyye, (Ty.).
- Karaman, Hayreddin vd.; *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: D.İ.B.Y., 2007.
- Keleş, Ahmet; "Kur'an'ın Cem'i ve Tertibi Kur'an Ayetlerinin Tevkîfilîği Konusundaki Buhârî Hadislerine ve Kur'an İlimlerindeki Rivayetlere Eleştirel Bir Yaklaşım", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 14/1, 1977, ss. 107-112.
- Kırca, Celal; "Aksâmü'l Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, II, 1989, s. 290.

- Köksal, Mustafa Asım; *Peygamberler Tarihi*, 1 cilt, Ankara: T.D.V.Y., 2015.
- Maşalı, Mehmet Emin; *Kur'an'ın Metin Yapısı*, Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Müslim b. el-Haccâc, el-Huseyn; *el-Câmiu's Sahîh*, Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2013.
- Okur, Kâşif Hamdi; “İslam Hukuku Açısından Helal ve Haran Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, 11/1, 2009, s. 14.
- Okuyan, Mehmet; *Kur'an'a Göre Yedi Aşamada Ahiret*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.
- Öztürk, Mustafa; *Kur'an-ı Kerîm Meâli*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Paçacı, Mehmet; *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?*, İstanbul: Klâsik Yayınları, 2013.
- Sarıçam, İbrahim; *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr; *Ed-Dürrü'l Mensûr fî't Tefsîr-i bi'l Me'sûr*, 1 cilt, Kahire: Mektebet-ü Hecr, 2003.
- _____; *el- İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: Müessesetü'r Risâle Nâşirûn, 2015.
- _____; *Lübâbü'n Nükûl fî Esbâbi'n Nüzûl*, Beyrut: Dâr'ür Risâleti'l Âlemiyye, 2010.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed; *Fethu'l Kadîr*, 7 cilt, Beyrut: Dâru'l Marife, 2007.
- Tabatabaî, Muhammed Huseyn; *El-Mizân fî Tefsîr'l Kur'an*, 1 cilt, Vahdettin İnce (çev.), İstanbul: Kevser Yayınları, 2005.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr; *Câmiu'l Beyân an Te'vîli Âyi'l Kur'an*, 9 cilt, Kahire: Dâr-ı Hecr, 2001.
- Topaloğlu, Bekir vd.; *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Ünver, Mustafa; “Tefsir Usûlünde Mekki-Medeni İlmi”, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998)
- Watt, W. Montgomery; *Hiz. Muhammed Medine'de*, Süleyman Kalkan (çev.), İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.
- _____; *Hiz. Muhammed Mekke'de*, Süleyman Kalkan (çev.), İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.

- Yaşaroğlu, Kâmil; “Namaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXII, 2006, s. 350.
- Yazır, Muhammed Hamdi; *Hak Dini Kur'an Dili*, 3 cilt, İstanbul: Zehraevyn Yayıncılık, (Ty.).
- Yılmaz, Hasan; *Kur'an ve Muhtevası (Tematik ve Sistemantik Bir İnceleme)*, Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- Zemahşerî, Ebû'l Kâsım Carullah Mahmud b. Ömer; *El-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't Tenzîl ve Uyûni'l Ekâvîl fî Vücûhu't Te'vîl*, 2 cilt, Riyad: Mektebetü Abîke, 1998.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazîm; *Menâhilü'l İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: Daru'l Kütübü'l İlmiyye, 2013.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh; *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, 1 cilt, Beyrut: el-Mektebetü'l Asriyye, 2012.
- Zeyveli, Hikmet; *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, M. Mahfuz Söylemez (ed.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Zuhaylî, Vehbe; *Et-Tefsîru'l Münîr*, 7 cilt, Hamdi Arslan vd. (çev.), İstanbul: Bilimevi Yayınları, 2005.

ÖZGEÇMİŞ

Mustafa Sait Kaplan, 29.09.1992 tarihinde Samsun’da doğdu. Samsun Anadolu İmam Hatip Lisesi’ni bitirdikten sonra Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden 2015 yılında mezun oldu. Halen Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır. Arapça bilmektedir.

İletişim Bilgileri:

e-mail: mustafasaitkaplan@gmail.com

